

A Critical Review of the Approaches of Five New Encyclopedias by Orientalists

Rouhollah Salarian¹✉ , and Mohammad Hassan Zamani²

1. Corresponding Author, Student of Advanced Studies at the Institute for Islamic Studies in English, Qom, Iran. Email: Rsalarian@chmail.ir
2. Department of Quran and Orientalism, Associate Professor and Faculty Member at Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: Mhzamani@yahoo.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 14 March 2025
Received in revised form:
12 April 2025
Accepted: 5 May 2025
Available online: 19 June 2025

Keywords:
Western Quranic Studies,
Encyclopedias,
Orientalists,
Prophet of God,
Muhammad in History,
Thought and Culture.

ABSTRACT

Orientalist studies on the Qur'an and Islam began in the 7th century CE and continue to this day. One of the most significant areas of contemporary Orientalist activity is the compilation of encyclopedias. In recent years, this field has garnered increasing attention, leading to the production of numerous new and diverse encyclopedias. Some of these works remain largely unknown and overlooked even among scholars of Orientalism, and are, for the first time, translated and critically examined in this article. Critically analyzing these encyclopedias is essential for understanding the works and thought of Orientalists and for laying the groundwork for more detailed critiques in the future. Accordingly, this study introduces, critiques, and evaluates five new encyclopedias authored by Orientalists: three specialized encyclopedias - Jihad and Conquest in the Islamic World, The Prophet of God: Muhammad in History, Thought, and Culture, and World Religions - as well as two general encyclopedias, Encyclopædia Americana and Encyclopædia Britannica. This article employs a descriptive-analytical method and is based on library research. The findings are as follows: (1) Addressing new topics, using simple language, concise articles, and briefly discussing Shi'ism are among the positive aspects of some of these encyclopedias; (2) However, being influenced by political and imperialist ideologies and promoting them, along with presenting incorrect views and claims regarding Qur'anic and prophetic subjects - such as the Prophet's wives, Khadija, the Prophet's illiteracy, and the notion of Qur'anic borrowing - are among their major shortcomings; (3) The excessive reliance on and trust in Sunni sources for understanding the Qur'an and the Prophet's biography, coupled with neglect of Shi'a sources, constitute the primary origin of these shortcomings.

Cite this article: Salarian, R. & Zamani, M.H (2025). A Critical Review of the Approaches of Five New Encyclopedias by Orientalists. *The Quran from Orientalists Point of View*, 20 (38), 9-48. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.18506.1375>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.18506.1375>

Objective

Research by Orientalists on the Quran and Islam has been ongoing since the seventh century CE. One of the most significant areas of activity for Orientalists in contemporary times has been the compilation of encyclopedias. This topic has increasingly gained attention in recent years, leading to the emergence of new, diverse, and numerous encyclopedic works in this field. Some of these works remain unknown or overlooked even among researchers in the field of Orientalism. This article aims to translate and critically evaluate these encyclopedias for the first time. Critiquing these encyclopedias is essential for understanding the works and thoughts of Orientalists and creating a foundation for detailed critiques in the future. Therefore, this paper seeks to introduce, critique, and review five new encyclopedias by Orientalists, including three specialized encyclopedias titled “Conflict and Conquest in the Islamic World,” “Prophet of God: Muhammad in History, Thought, and Culture,” and “World Religions,” as well as two general encyclopedias: “Americana Encyclopedia” and “Encyclopedia Britannica.”

Research Methodology

This article is organized using a descriptive-analytical method and library research techniques.

Findings

The examination of new encyclopedias by Orientalists reveals that some of these works possess positive features, such as addressing new and emerging topics in Islamic studies, using simple and comprehensible prose, concise article lengths, and a brief overview of Shia Islam. However, these works also contain numerous content-related deficiencies. Influences from political and imperialist ideologies and the promotion of incorrect views and claims regarding Quranic and prophetic topics—including the Prophet's wives, Khadijah, the Prophet's illiteracy, and alleged derivation of the Quran—are among the shortcomings of these encyclopedias. An excessive reliance on Sunni sources for understanding the Quran and the Prophetic tradition, along with a neglect of Shia sources, is the main source of these shortcomings.

Results

The results of this research show that while some encyclopedias by Orientalists contain positive and noteworthy innovations, they have also made serious errors. The major errors present in these encyclopedias stem from an over-reliance on Sunni sources and a neglect of Shia sources. Therefore, a scientific and substantiated critique of these works can be an effective step toward accurately expounding Islamic teachings and addressing prevalent misconceptions and errors in Orientalist studies.

بررسی انتقادی رویکرد پنج دایرة المعارف جدید مستشرقان

روح الله سالاریان^۱ و محمد حسن زمانی^۲

۱. نویسنده مسئول، طلبه سطح چهار موسسه مطالعات اسلامی به زبان انگلیسی، قم، ایران، رایانامه: Rsalarian@chmail.ir
۲. دانشیار و عضو هیئت علمی گروه قرآن و مستشرقان جامعه المصطفی العالمية، قم، ایران، رایانامه: Mhzamani@yahoo.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۹

کلیدواژه‌ها:

مطالعات قرآنی غرب،

دایرة المعارف‌ها، مستشرقان،

کتاب «پیامبر خدا؛ محمد در

تاریخ، اندیشه و فرهنگ»،

منازعه و فتح در جهان اسلام،

ادیان جهان،

دایرة المعارف آمریکانا،

دایرة المعارف بریتانیکا.

مطالعات مستشرقان پیرامون قرآن و اسلام از قرن هفتم میلادی آغاز شده و همچنان ادامه دارد. یکی از مهم‌ترین عرصه‌های فعالیت مستشرقان در دوره معاصر، تألیف دایرة المعارف‌هاست. این موضوع در سال‌های اخیر بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته و منجر به تولید دانشنامه‌های جدید، متنوع و متعدد در این حوزه شده است. به‌طوری‌که برخی از این آثار حتی در میان محققان حوزه استشرق نیز ناشناخته و مغفول مانده‌اند و در مقاله حاضر، برای نخستین بار ترجمه و مورد نقد و بررسی قرار گرفته‌اند. نقد و بررسی این دانشنامه‌ها برای شناخت آثار و اندیشه مستشرقان و ایجاد بستر لازم جهت نقدهای تفصیلی در آینده ضروری است. بر همین اساس، نوشته حاضر به معرفی، نقد و بررسی پنج دایرة المعارف جدید مستشرقان می‌پردازد؛ سه دایرة المعارف تخصصی شامل «منازعه و فتح در جهان اسلام»، «پیامبر خدا؛ محمد در تاریخ، اندیشه و فرهنگ»، و «ادیان جهان»، و همچنین دو دایرة المعارف عمومی یعنی «دایرة المعارف آمریکانا» و «دایرة المعارف بریتانیکا». این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و شیوه کتابخانه‌ای تهیه شده و نتایج زیر به دست آمده است: ۱. پرداختن به موضوعات جدید، متن ساده، حجم کوتاه مقالات، و پرداختن اجمالی به مذهب شیعه از نقاط مثبت برخی از این دانشنامه‌هاست؛ ۲. تأثیرپذیری از اندیشه‌های سیاسی و استکباری و ترویج آن‌ها، ارائه دیدگاه‌ها و ادعاهای نادرست پیرامون موضوعات قرآنی و نبوی مانند همسران پیامبر، حضرت خدیجه، امی بودن پیامبر، و اقتباس قرآن، از جمله اشکالات این دانشنامه‌هاست؛ ۳. اعتماد و اکتفای بیش از اندازه به منابع اهل سنت در شناخت قرآن و سیره نبوی، و کم‌توجهی به منابع شیعی، مهم‌ترین منشأ این اشکالات است.

استناد: سالاریان، روح الله؛ و زمانی، محمد حسن (۱۴۰۴). بررسی انتقادی رویکرد پنج دایرة المعارف جدید مستشرقان.

قرآن پژوهی خاورشناسان، ۲۰ (۳۸)، ۴۸-۹. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.18506.1375>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمية.

مقدمه

قطعا قرآن، به عنوان اصلی ترین منبع شناخت معارف و احکام دین اسلام، جایگاه ویژه‌ای در دنیا دارد. همین اهمیت باعث شده است که غیرمسلمانان بیش از دیگر منابع اسلامی، به مطالعه و پژوهش پیرامون قرآن کریم بپردازند. این مطالعات از زمان طلوع اسلام در قرن هفتم میلادی آغاز شده و تاکنون ادامه یافته است.

بررسی آثار مستشرقان نشان می‌دهد که مطالعات قرآنی ایشان با انگیزه‌های گوناگونی صورت می‌گیرد و دو رویکرد اصلی در آثار آنان به چشم می‌خورد: رویکرد منصفانه و رویکرد معاندانه. مستشرقان منصف با هدف شناخت صحیح و دستیابی مستقیم به معارف ناب اسلامی، همچنین جلوگیری از خطاهای موجود در برداشت‌های مختلف مذاهب اسلامی، به بررسی متن قرآن روی می‌آورند. با این حال، میزان دستیابی آنها به معارف واقعی قرآن، بسته به سطح اطلاعات علمی‌شان متفاوت است و برخی از آنها دچار اشتباهات فراوان شده‌اند. در مقابل، مستشرقان معاند مطالعات قرآنی را با هدف مقابله، عنادورزی و ایجاد شبهات انجام می‌دهند.

در قرن معاصر، مطالعات قرآنی مستشرقان به طور چشمگیری رشد کرده است. یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های آنان نگارش و تألیف دایرةالمعارف‌هایی پیرامون قرآن و اسلام است که اخیراً بسیار مورد توجه قرار گرفته است. طی سده‌های اخیر، دانشنامه‌های بسیاری در این زمینه توسط مستشرقان تدوین شده که از تنوع و رشد قابل توجهی برخوردارند. این گستردگی، متأسفانه موجب شده است محققان مسلمان از این آثار و محتوای آنها آگاهی کافی نداشته باشند و به ترجمه، تحقیق و نقد آنها نپردازند.

نقد و بررسی جدیدترین مطالعات قرآنی مستشرقان در زمینه دایرةالمعارف‌ها نه تنها باعث آشنایی با تازه‌ترین آثار و تألیفات و شناخت شخصیت و افکار مؤلفان آنها می‌شود، بلکه می‌تواند به عنوان یک نقشه راه کلی برای محققان و قرآن‌پژوهان مسلمان در عصر حاضر عمل کند. این نقشه راه، امکان آشنایی با جدیدترین آثار و اندیشه‌های مستشرقان معاصر و نقد آرای آنان را فراهم کرده و زمینه را برای نگارش آثار انتقادی تفصیلی و عمیق‌تر مهیا می‌سازد. از این رو، ضرورت این پژوهش به عنوان پایه‌ای برای نقدهای تفصیلی آینده بیش از پیش روشن می‌شود.

در حوزه نقد دیدگاه‌های مستشرقان معاصر، آثار و مقالات متعددی تألیف شده است که می‌توان آنها را به دو دسته «نقدهای موردی» و «نقدهای موضوعی» تقسیم کرد. اکثر مؤلفان در نقدهای موردی،

تنها به بررسی و نقد دیدگاه خاصی از یک خاورشناس پرداخته‌اند. برای مثال: مقاله «نقد دیدگاه ژیلپو در مورد مصدر قرآن» (سید حسن شفیعی دارابی، کنگره ملی قرآن و علوم انسانی، سال ۹۶). مقاله «نقد پژوهش شاک درباره آدم و حوا» (نشریه قرآن و مستشرقان، دوره ۹، شماره ۱۶)، و مقاله «نقد پژوهش هریبرت بوسه درباره حضرت یونس» (نشریه قرآن و مستشرقان، دوره ۱۰، شماره ۱۹).

دسته دیگری از این آثار به نقد موضوعی آثار مستشرقان اختصاص یافته‌اند. از جمله می‌توان به مقاله «تحلیل و بررسی دیدگاه مفسران درباره آیات نسخ» (عبدالهادی فقهی‌زاده و اصغر طهماسبی بلداجی، نشریه مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی، زمستان ۹۵، شماره ۴۶)، مقاله «بررسی دیدگاه‌های مستشرقان درباره نسخ آیات قرآن» (محمد شاه‌بیکی و دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی، نشریه قرآن و مستشرقان، سال ۱۳۹۷، شماره ۲۵)، و مقاله «مهدی‌پژوهی در غرب بعد از انقلاب اسلامی» (زهیر دهقانی آرانی، نشریه پژوهشنامه موعود، سال ۹۸، شماره ۱) اشاره کرد.

در زمینه نقد و بررسی دایرةالمعارف‌ها نیز آثار محدودی وجود دارد؛ مانند مقاله «معرفی و نقد دایرةالمعارف لایدن» (محمدجواد اسکندرلو)، مقاله «نقدی بر دایرةالمعارف قرآنی لایدن» (محمدحسن زمانی)، و مقاله «معرفی و بررسی دایرةالمعارف قرآن اولیور لیمن» (محمدعلی رضایی اصفهانی و سید مهدی اعتصامی). این آثار تنها به بررسی و نقد یک دایرةالمعارف خاص پرداخته‌اند، در حالی که دانشنامه‌های جدید که در سال‌های اخیر توسط مستشرقان نگاشته شده‌اند، تا حد زیادی مورد غفلت قرار گرفته‌اند.

در میان پژوهش‌های موجود، اثری جامع برای نقد و بررسی دایرةالمعارف‌های جدیدتر به چشم نمی‌خورد. مقاله حاضر نخستین اثر در این زمینه است که به نقد و بررسی پنج دایرةالمعارف جدید مستشرقان می‌پردازد. این آثار همگی به زبان انگلیسی بوده و تاکنون ترجمه‌ای از آنها در دسترس نیست. این پژوهش برای نخستین بار این آثار را مورد مطالعه و نقد قرار داده و به پرسش‌های زیر پاسخ می‌دهد:

- جدیدترین مطالعات قرآنی مستشرقان در حوزه دایرةالمعارف‌نگاری چیست؟

- نقاط قوت و ضعف این دانشنامه‌ها چگونه ارزیابی می‌شود؟

تألیف دانشنامه‌ها

یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های مستشرقان در قرن معاصر نگارش دانشنامه‌ها بوده است. در این دوران، بیش از بیست دایرةالمعارف بزرگ توسط مستشرقان تدوین شده که در یک تقسیم‌بندی کلی به دو دسته تقسیم می‌شوند: دایرةالمعارف‌های عمومی و دایرةالمعارف‌های تخصصی اسلامی. دایرةالمعارف‌های عمومی شامل دانشنامه‌هایی هستند که علاوه بر پرداختن به موضوعات عمومی، مدخل‌های مرتبط با قرآن و اسلام نیز دارند. در مقابل، دایرةالمعارف‌های تخصصی اسلامی به طور کامل به موضوعات اسلامی و قرآنی اختصاص یافته‌اند. از نمونه‌های بارز این دسته می‌توان به «دایرةالمعارف اسلام لایدن»، «دایرةالمعارف قرآن لایدن»، و «دایرةالمعارف قرآنی الیور لیمن» اشاره کرد.

علاوه بر این، دانشنامه‌هایی مانند «دایرةالمعارف دین» (در شانزده جلد)، «دایرةالمعارف دین و اخلاق»، «دایرةالمعارف فلسفه»، «دایرةالمعارف جهان اسلام» (در چهار جلد)، «دایرةالمعارف بریتانیکا» (در بیست و نه جلد)، «دایرةالمعارف بین‌الملل» (در بیست جلد)، «دایرةالمعارف لاروس فرانسه» (در بیست و سه جلد)، «دایرةالمعارف مصر» (در چهار جلد)، «دایرةالمعارف جودایکا» (در هجده جلد)، «دایرةالمعارف آمریکانا» (در سی جلد)، و «دایرةالمعارف زنان و فرهنگ اسلامی» از دیگر نمونه‌های برجسته دانشنامه‌های نگاشته‌شده در دوران معاصر هستند. در ادامه به معرفی برخی از مهم‌ترین این دانشنامه‌ها پرداخته خواهد شد.

الف. دانشنامه‌های تخصصی

۱. دایرةالمعارف پیامبر خدا؛ محمد در تاریخ، اندیشه و فرهنگ^۱

این دایرةالمعارف را می‌توان نخستین دانشنامه غربی پیرامون پیامبر اسلام ﷺ دانست. این اثر به‌طور ویژه به مطالعات مرتبط با شخصیت و اندیشه‌های حضرت محمد ﷺ می‌پردازد و بر زندگی،

1. Muhammad in History, Thought, and Culture An Encyclopedia of the Prophet of God.

تاریخ و تأثیرات فرهنگی ایشان تمرکز دارد. این دانشنامه در دو جلد، در سال ۲۰۱۴ توسط انتشارات ABC-Clío در ایالات متحده آمریکا منتشر شده است. دکتر کولی فیتزپاتریک^۱ و آدام هانی واکر^۲ سروراستاران اصلی این اثر هستند.

نقد و بررسی کلی

این دانشنامه شامل بیش از دویست مدخل است که توسط بیش از صد نویسنده به نگارش درآمده و به ترتیب الفبایی تنظیم شده است. علاوه بر این، فهرستی از موضوعات مرتبط برای هر مدخل تنظیم شده است. در ابتدای کتاب نیز یک تاریخ‌شمار قرار دارد که رویدادهای مهم زندگانی پیامبر اسلام ﷺ، از ولادت ایشان تا پایان خلافت عثمانی را شامل می‌شود.

مقالات این دانشنامه به دست دانشمندان بین‌المللی نگاشته شده و تلاش شده است اندیشه‌ها و تفکرات پیامبر اسلام و نقش ایشان در سنت‌ها، احکام و عقاید اسلامی مورد بررسی قرار گیرد. در پایان هر مدخل، مقالات مشابه و مرتبط معرفی شده و همچنین منابع بیشتری برای مطالعه پیشنهاد شده است.

1. Coeli Fitzpatrick.

کولی فیتزپاتریک، استاد فلسفه در کالج افتخاری فردریک مایجر آمریکا و رئیس دانشکده Honors است. پروفیسور فیتزپاتریک که اصالتاً اهل فینیکس (مرکز ایالت آریزونا آمریکا) بود، مدرک کارشناسی خود را در فلسفه از دانشگاه رجیس در دنور، کلرادو دریافت کرد و دکترای خود را از دانشگاه ایالتی نیویورک دریافت کرد. او چندین دوره را تدریس می‌کند. از جمله دوره «خاورمیانه فراتر از عناوین خبری» و «ساخت معنا»، و یک سمینار درباره اسلام هراسی. تحقیقات کنونی پروفیسور فیتزپاتریک بر انتقال تاریخ فکری عرب در غرب، اسپانیای مسلمان و شرق‌شناسی متمرکز است.

2. Adam Hani Walker.

آدام هانی واکر دکترای خود را در تاریخ اسلام می‌گذراند و تحصیلات خود را در مقطع کارشناسی در رشته عربی (دانشگاه لیدز) و کارشناسی ارشد در رشته حقوق (لیدز) به پایان رسانده است. وی در حال حاضر در حال تحصیل در مقطع دکترا در تاریخ خاورمیانه است و در مورد مسائل مختلف مربوط به تاریخ، حقوق و امور اجتماعی منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا و همچنین اسلام در بریتانیا مصاحبه، سخنرانی و آثار منتشر کرده است. او همچنین یکی از ویراستاران اولین دایره المعارف غربی درباره حضرت محمد است.

از جمله عناوین مقالات این دایرةالمعارف می‌توان به مواردی چون «اهل بیت»، «اهل کتاب»، «خلافت و امامت»، «صحابه»، «تاریخ فقه»، «اجتهاد»، «درس ناخواندگی محمد»، «شخصیت نبوی حضرت محمد»، «شریعت»، «تشیع»، «وحی»، «سلفی‌گری»، «طب نبوی»، «قرآن»، «ترجمه‌های قرآن»، «ارجاعات آخرالزمانی و مسیحیایی در قرآن»، و «نبوت در قرآن» اشاره کرد (Fitzpatrick, 2014, 1, xxiv) اولیور لیمن، نویسنده برجسته اثر «قرآن؛ یک دایرةالمعارف»، از نویسندگان سرشناس این دانشنامه است.

از میان نویسندگان مسلمان این دانشنامه، می‌توان از «علی آسانی» و «کیسیا علی» از آمریکا، «فرهاد دفتری» از لندن، «سعید عدالت‌نژاد» از ایران، «محمد قریب‌پور» از آمریکا، «محمد قالی» از قطر، «هاشم کمالی» از مالزی، «خلیل محمد» از آمریکا، و «رضا شاه کاظمی» از لندن نام برد.

نقاط قوت

مهم‌ترین نقطه قوت این دانشنامه، تلاش در ارائه و شناساندن تصویری حقیقی و منصفانه از ابعاد مختلف شخصیت و اندیشه پیامبر اسلام است. مؤلف از ابتدای اثر بر ناشناخته بودن بسیاری از ابعاد زندگی پیامبر اسلام تأکید می‌کند. در مقدمه کتاب، نویسنده به سخن معروف ارنست رنان درباره پیامبر اسلام اشاره کرده که گفته است: محمد یکی از شخصیت‌های مذهبی است که «در روشنایی کامل تاریخ متولد شده است».

نویسنده توضیح می‌دهد که این ادعا بدین معناست که می‌توانیم محمد را با تمام پیچیدگی‌هایش بشناسیم؛ همانند نوری که روز را روشن می‌کند. اما او در ادامه می‌افزاید که اگر این سخن را جدی بگیریم و به دقت گذشته را بررسی کنیم، درمی‌یابیم که طی حدود ۱۳۰۰ سال گذشته، محققان همواره کوشیده‌اند تا خلاهای موجود را پر کنند و پیچیدگی‌های زندگی و تأثیر پیامبر اسلام را درک نمایند (Fitzpatrick, 2014, 1, xi).

به اذعان نگارنده، این اثر می‌کوشد شخصیت و اندیشه حضرت محمد ﷺ را در دسترس خوانندگان متنوعی قرار دهد. در بخشی از مقدمه این دانشنامه آمده است: «با گذشت زمان، محمد به شیوه‌های مختلف شناخته شده است. بیش از یک میلیارد نفر او را به عنوان پیامبر خدا می‌شناسند، دوست دارند و با دقت از او پیروی می‌کنند. با این حال، دیگران او را پیامبری بدعت‌گذار و دروغین می‌دانند. برخی محمد را فاتح می‌دانستند و دیگران او را رهایی‌بخش می‌شناختند. تلاش برای

شناخت و درک محمد (سخنان او، اعمال او، و نیات او) جست‌وجویی مداوم است که هم مؤمنان و هم غیرایمانداران را (بسته به نوع محمدی که انتخاب می‌کنند بشناسند یا گاهی می‌سازند) به سوی روشنگری یا نفرت هدایت می‌کند. پیام پیامبر ابتدا تنها در مناطق غربی و خشن شبه‌جزیره عربستان، موسوم به حجاز، شنیده شد. اما اکنون اسلام در سراسر جهان گسترش یافته است. مسلمانان رهبری برخی از بزرگ‌ترین دستاوردهای فرهنگی و علمی شناخته‌شده را بر عهده داشته‌اند و امروزه می‌توانند ادعا کنند که به سریع‌ترین دین در حال رشد روی زمین تعلق دارند، به‌طوری که حداقل یک نفر از هر شش انسان مدعی است که این دین متعلق به اوست. با توجه به تعداد بسیار زیاد مؤمنان و این واقعیت که بسیاری از جهان درباره اسلام و محمد شنیده‌اند، به نظر می‌رسد اکنون بیش از هر زمان دیگری باید برای بیان میراث ماندگار محمد تلاش کرد» (Ibid, 1, xiv).

در بخش پایانی مقدمه، ضمن اذعان به شخصیت تأثیرگذار پیامبر اسلام، ایشان به‌عنوان شخصیتی کلیدی برای تمام تاریخ بشریت معرفی می‌شود: «صرف نظر از نظام اعتقادی یا ترجیحات فکری، آنچه واضح است این است که تأثیر حضرت محمد از بسیاری جهات واقعاً چشمگیر بوده است. محمد با مأموریت رسالت نبوی خود و ۲۳ سال وحی، تأسیس دینی را آغاز کرد که در قرون وسطی بر اندیشه علمی و فکری تسلط داشت و امروز به‌عنوان دومین دین بزرگ جهان شناخته می‌شود. بنابراین منطقی به نظر می‌رسد که نتیجه‌گیری کنیم حضرت محمد، همانند عیسی، موسی، بودا و دیگر شخصیت‌های مهم مذهبی، نه تنها برای اسلام، بلکه برای کل تاریخ بشریت نیز شخصیتی کلیدی است» (Ibid, 1, xxi).

یکی دیگر از نقاط قوت این دانشنامه، پرداختن به شخصیت فردی و ابعاد کمتر شناخته‌شده از پیامبر اسلام است. برای مثال، در مدخل «شوهر»، نویسنده به جنبه‌های همسررداری و خانوادگی پیامبر پرداخته و شخصیت ایشان را از منظر یک «شوهر» بررسی و معرفی کرده است.

در این مدخل، ضمن ارائه دیدگاه‌های مثبت درباره رفتار پیامبر با همسرانشان، از ایشان به‌عنوان یک الگوی کامل در زمینه همسررداری یاد شده است. نویسنده در بخشی از این مقاله چنین می‌نویسد: «تصویر محمد به‌عنوان یک شوهر، تصویری از مردی است که در کنار همسرانش شادمان است. با ادب و ملاحظه، احترام به همسرش را از همراهانش (پیروانش) درخواست می‌کند. همچنین مواظب است که آن‌ها را تحت فشار قرار ندهد» (Ibid, 1, 273).

پرداختن به سیر تاریخی دیدگاه‌های مستشرقان پیرامون پیامبر اسلام و دلایل رشد دیدگاه‌های مثبت غربیان درباره این موضوع، از دیگر نقاط قوت این دانشنامه است. در مدخلی با عنوان «عصر روشنگری اروپا» که توسط ویلیام برنز^۱ نگاشته شده، به سیر تحول نگرش مثبت دانشمندان غیرمسلمان نسبت به پیامبر اسلام در عصر روشنگری اروپا (قرن ۱۸ میلادی) پرداخته شده است. نویسنده ضعف امپراتوری عثمانی را یکی از عوامل مؤثر در شکل‌گیری دیدگاه‌های مثبت درباره پیامبر اسلام در این دوره می‌داند و می‌نویسد: «نگرش‌ها نسبت به پیامبر اسلام، محمد، تحت تأثیر نگرش‌های کلی به دین شکل گرفت. این دوره به نویسندگان این امکان را می‌داد که از دشمنی سنتی مسیحی نسبت به محمد دوری کنند و به شیوه‌های نوآورانه در مورد او بنویسند. با ضعف امپراتوری عثمانی در اواخر قرن ۱۷، هیچ قدرت اسلامی تهدید جدی برای تمدن مسیحی اروپایی نبود و این موضوع باعث شد نگرش‌های متوازن‌تری نسبت به اسلام و محمد شکل گیرد» (Ibid, 1, 176).

این دیدگاه، خود اعترافی ارزشمند است که نشان می‌دهد بسیاری از دیدگاه‌های منفی دانشمندان مسیحی پیرامون پیامبر، ناشی از احساس تهدید و نگرانی از تأثیر تمدن اسلامی بر مسیحیت و اروپا بوده است. نویسنده در ادامه به معرفی برخی دیدگاه‌ها و نظرات مثبت دانشمندان عصر روشنگری اروپا، از جمله والتر، هنری استاب، و ژان ژاک روسو، درباره پیامبر اسلام و آثار ایشان اشاره می‌کند (Ibid). این تلاش نویسندگان دانشنامه در ارائه تصویری حقیقی و منصفانه از پیامبر اسلام، قابل تحسین است.

از دیگر ویژگی‌های مثبت این دانشنامه، توجه به مذهب شیعه و انقلاب اسلامی ایران است. هرچند نویسندگان این دانشنامه کمتر از منابع شیعی در پژوهش‌های خود استفاده کرده‌اند، اما ارائه مدخل‌هایی برای معرفی شیعه دوازده امامی و انقلاب اسلامی ایران، در نوع خود قابل توجه است. در این دانشنامه، در مقاله‌ای با عنوان «شیعه دوازده امامی»، به انقلاب اسلامی ایران به رهبری امام خمینی (علیه السلام) اشاره شده است. نویسنده در این مقاله اظهار می‌کند که رضاشاه با ایجاد اصلاحاتی با ماهیت سکولار، نقش و تأثیر علمای دینی در ایران را محدود کرد که این رویکرد، نهایتاً منجر به انقلاب امام خمینی و تأسیس جمهوری اسلامی ایران شد (Ibid, 1, 648).

1. William Burns.

همچنین نویسنده در ادامه مقاله، به نظریه ولایت فقیه و جانشینی آیت الله خامنه‌ای اشاره می‌کند: «رهبری خمینی منجر به انقلاب ۱۹۷۹ ایران، لغو سلطنت پهلوی، و روی کار آمدن جمهوری اسلامی ایران شد. پس از انقلاب، ساختار مشروطه‌ای در ایران پدید آمد که نقش علمای اثنی عشری را به عنوان نمایندگان امام غایب و ولی امر حکومت نهاده‌ای کرد. یک ایدئولوژی نهاده‌ای شده، به نام ولایت فقیه، در قانون اساسی ایران نوشته شد. این ایدئولوژی، نقش رهبری را برای رهبر دینی در امور کشور ایجاد کرد و در عین حال امکان تشکیل یک نهاد قانون گذاری منتخب، به نام مجلس، و رئیس جمهور منتخب را نیز فراهم ساخت. پس از مرگ خمینی در سال ۱۳۶۸، نقش ولی فقیه را آیت الله خامنه‌ای بر عهده گرفت» (Ibid, 1, 649).

یکی از ویژگی های ممتاز این اثر، تلاش برای رعایت انصاف در تحقیق و پژوهش است. در نگارش مدخل های این دایرة المعارف، کوشش شده تا مطالب به شکلی علمی و به دور از تعصب ارائه شوند. برای مثال، در مقاله «شیعه»، نگارنده با دقت به معرفی مذهب شیعه پرداخته و با اشاره به پژوهش های موافق و مخالف، دیدگاهی منصفانه در این باره ارائه می‌کند.

در بخشی از مدخل «شیعه» آمده است: «متأسفانه بسیاری از پژوهش های اولیه در مورد شیعه، این دیدگاه -مذهب شیعه- را به عنوان صدایی دگرگرا معرفی کرده‌اند و حتی در برخی موارد، آن را به عنوان پاسخی فارسی به اسلام عرب توصیف کرده‌اند. پژوهش های اخیر، دیدگاه متعادل تری از تشیع ایجاد کرده است. بنابراین، اکنون می‌توان فراتر از فرضیات کلیشه‌ای حرکت کرد و این دیدگاه که یک اسلام اصیل وجود دارد و تشیع از آن منحرف شده است را رد نمود. شیعیان، همانند سایر گروه های مسلمان، رویکرد مشترکی به مبانی اعتقاد اسلامی دارند. آنان همچون دیگر مسلمانان به شهادت -یعنی اعتقاد به یگانگی خداوند و الگوی هدایت الهی از طریق رسول خدا ﷺ- باور دارند. [همچنین معتقدند] که برای هدایت معنوی و اخلاقی در جامعه، خداوند به پیامبر دستور داد تا شخصیتی را برای جانشینی خود به عنوان رهبر مسلمانان تعیین کند. این مرجع، علی عليه السلام، پسرعموی پیامبر و داماد ایشان بود. به اعتقاد شیعه، این تصور از رهبری آینده جامعه، در آخرین سال زندگی پیامبر، در غدیر خم به صورت علنی اعلام شد. پیامبر علی عليه السلام را به عنوان جانشین خود برای رهبری مسلمانان تعیین کرد، در حالی که منابع شیعه و سنی هر دو به این رویداد اشاره کرده‌اند» (Ibid, 2, 560).

همچنین، در مدخل «فاطمه»، که توسط آرتور بولر^۱ نگاشته شده است، به ماجرای آتش زدن در خانه حضرت زهرا (ع) اشاره شده و همین امر به عنوان علت وفات ایشان ذکر شده است: «بعد از مرگ محمد (ص)، ابوبکر افرادی را برای آوردن علی (ع) فرستاد تا با او بیعت کند. ده ها سند می گویند که عمر تهدید به آتش زدن در خانه کرد و با خشونت وارد خانه شد. این رفتار، علت مرگ تدریجی فاطمه (ع) بود» (Ibid, 2, 186).

افزون بر آنچه ذکر شد، از دیگر ویژگی های مثبت این دایرة المعارف می توان به موارد زیر اشاره کرد: مستندسازی تأثیرات گسترده پیامبر بر تاریخ، فرهنگ و جامعه، ارائه دیدگاه های بیش از صد محقق در زمینه مطالعات اسلامی، و استفاده از تصاویر مرتبط. در مجموع، نمونه هایی که از محتوای مقالات این دایرة المعارف ذکر شد، در کنار نگاه ویژه مؤلف در مقدمه کتاب و بررسی دیگر مقالات موجود در این دانشنامه، بیانگر رویکرد مثبت این اثر نسبت به اسلام و پیامبر است.

نقاط ضعف

استفاده و اعتماد بیش از اندازه به آثار مستشرقان (که غالباً تحت تأثیر منابع اهل سنت هستند) در گزارش های تاریخی و کم توجهی به منابع اصیل تاریخی، روایی و تفسیری شیعه، را می توان از مهم ترین نقاط ضعف این دانشنامه دانست.

به عنوان مثال، نویسنده مدخل «اهل بیت» که انتظار می رود دیدگاه های خود را بر اساس منابع شیعه ارائه کند، حتی به یک نویسنده شیعه نیز ارجاع نداده و بیشترین استنادات خود در مقاله را از منابع مستشرقانی همچون ایگناس گلدزیهر، هنری لامنس، اتان کلبِرگ، و ویلفرد مادلونگ ارائه کرده است (Ibid, 2: 8/9).

هرچند در مقالات این دانشنامه تلاش شده تا تصویری واقعی و منصفانه از پیامبر اسلام و دیدگاه های او ارائه شود، و بسیاری از اشکالات مستشرقان درباره پیامبر به خوبی پاسخ و تبیین شده است، اما در عین حال استناد مکرر به منابع اهل سنت در تبیین وقایع تاریخی موجب شده تا در لابه لای مطالب مقالات این دانشنامه، ادعاهای نادرست و غیرمنصفانه نیز به چشم بخورد؛ مانند مطالبی که در مدخل «همسران» آمده است و در ادامه به نقد و بررسی آن پرداخته می شود.

1. Arthur F. Buehler

مدخل «همسران» در این دانشنامه به دیدگاه‌های گوناگون پیرامون ازدواج‌های پیامبر پرداخته و ضمن ارائه دلایل این ازدواج‌ها، سعی بر تبیین منطقی آن‌ها دارد. اما در بخشی از این مدخل، در معرفی شخصیت حضرت خدیجه، در کنار تعریف و تمجید از شخصیت ایشان، ادعای دو ازدواج پیش از پیامبر را مطرح کرده و چنین می‌نویسد: «خدیجه، اولین و تنها همسر او به مدت حدود ۲۵ سال، در منابع اسلامی به‌عنوان یک زن مستقل، دانا و حکیم توصیف شده است. قبل از ازدواج با محمد، دو بار ازدواج کرده بوده و از هر دو ازدواج یک فرزند داشته است (Ibid, 1: 690).

این ادعا نیز همچون دیگر ادعاهای مستشرقان، در خوش‌بینانه‌ترین حالت، ناشی از پیروی از منابع اهل سنت و عدم بررسی دقیق منابع تاریخی شیعه است. منابع مورد استفاده نویسنده این مدخل نیز کتب مستشرقانی همچون مادلونگ، مونتگمری وات، ماکسیم رودینسون و... هستند (Ibid, 1: 19/20).

ادعای فوق در حالی مطرح شده است که در برخی منابع اهل سنت، از دو نفر به نام‌های «ابوهاله» (بلاذری، ۱۴۱۷: ۴۰۶) و «عتیق بن عابد» (ابن حبیب، بی‌تا، ۴۵۲) به‌عنوان همسران خدیجه پیش از ازدواج با پیامبر اسلام یاد شده است.

در مقابل، برخی عالمان شیعه با این دیدگاه مخالفت کرده و معتقدند حضرت خدیجه پیش از ازدواج با پیامبر ازدواجی نداشته است. ابن شهر آشوب این ادعا را در کتاب خود با استناد به کلام سید مرتضی و شیخ طوسی نقل کرده است (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶: ۱۵۹/۱). ابو القاسم اسماعیل بن محمد اصفهانی، ملقب به «اصبهانی»، از دانشمندان اهل سنت، در کتاب خود در معرفی حضرت خدیجه تصریح می‌کند که ایشان دوشیزه بوده است (الاصبهانی، ۱۴۰۹: ۱۷۸/۱).

ابوالقاسم کوفی در استدلال بر دوشیزه بودن حضرت خدیجه به این نکته اشاره دارد که تمامی مورخان و محدثان شیعه و سنی متفق‌اند که هیچ‌یک از بزرگان قریش باقی نماندند مگر اینکه از حضرت خدیجه خواستگاری کردند. اما حضرت خدیجه این پیشنهادها را رد کرد و هنگامی که با رسول خدا ازدواج کرد، زنان قریش از او فاصله گرفتند و با او رفت‌وآمد نکردند. آنان ادعا کردند که وی پیشنهادهای بزرگان قریش را رد کرده و تن به همسری کسی داده است که فقیر و بی‌ثروت بوده است. بنابراین، چگونه ممکن است حضرت خدیجه با یک عرب ازدواج کرده باشد، ولی خواستگاری بزرگان قریش را نپذیرفته باشد؟ (کوفی، بی‌تا، ۷۰/۱).

علاوه بر دلایل فوق، برخی مورخان معاصر نیز وجود تعصبات قبیله‌ای در حجاز را مانعی جدی برای ازدواج حضرت خدیجه، که از بزرگان قریش بود، با دو اعرابی می‌دانند و همین موضوع را شاهی بر دوشیزه بودن حضرت خدیجه قلمداد کرده‌اند (عاملی، ۱۴۱۵: ۲۰۸/۲ و ۱۲۳). همچنین، چگونه ممکن است حضرت خدیجه به واسطه ازدواج با پیامبر توسط قریش مورد سرزنش قرار گرفته باشد، اما به خاطر ازدواج با اعرابی سرزنش نشده باشد؟ (رضایی هفتادار، ۱۴۰۲: ۱۷۹).

۲. دایرةالمعارف منازعه و فتح در جهان اسلام^۱

دایرةالمعارف منازعه و فتح در جهان اسلام یک دایرةالمعارف تاریخی محسوب می‌شود. این اثر در سال ۲۰۱۱ به زبان انگلیسی، در دو جلد و مجموعاً ۱۱۴۳ صفحه، منتشر شده است. ویراستار اصلی این دانشنامه، الکساندر میکابریدزه،^۲ متولد قزاقستان و استاد تمام تاریخ و علوم اجتماعی در دانشگاه ایالتی لویزیانا کشور آمریکا است. در مقدمه این اثر، هدف از نگارش این دانشنامه ارائه منبعی مرجع و مفید درباره منازعات عمده‌ای عنوان شده که از قرن هفتم بر تاریخ جهان اسلام تأثیر گذاشته‌اند (Mikaberidze, 2011, xxix).

هرچند نام این دایرةالمعارف ممکن است در ابتدا تصویری نادرست از خشونت‌طلبی در اسلام ایجاد کرده و ذهنیتی منفی نسبت به اسلام در خواننده به وجود آورد، نویسنده در مقدمه این اثر به شدت این تصور منفی را رد کرده و ضمن دفاع از دین اسلام، آن را دینی صلح‌آمیز معرفی می‌کند: «ما باید تأکید کنیم که این عنوان -منازعه و فتح در جهان اسلام- به هیچ وجه این تصور نادرست را که چیزی ذاتی در اسلام به عنوان یک دین وجود دارد که موجب اعمال خشونت‌آمیز و تروریسم می‌شود، در بر نمی‌گیرد، ترویج نمی‌کند یا به هیچ وجه تشویق نمی‌کند. کلمه «اسلام»، اسم از مصدر تسلیم (خداوند)، از نظر ریشه‌شناسی با کلمه «سلام» به معنای صلح مرتبط است. ما معتقدیم که مانند هر دین دیگری، اعم از مسیحیت، یهودیت، هندو یا بودیسم، اسلام دینی صلح‌آمیز است و منشأ خشونت در آموزه‌های آن نیست. منشأ خشونت در عواملی [مثل محیط، اقتصاد یا سیاست] است که انسان را وادار به ارتکاب اعمال خشونت‌آمیز با استفاده از مذهب به عنوان پوشش می‌کند» (Ibid).

1. Conflict and Conquest in the Islamic World.

2. Alexander Mikaberidze.

بیش از صد و پنجاه نویسنده در نگارش این اثر مشارکت داشته‌اند. از محققان مسلمان این دانشنامه می‌توان به «اسما افسرالدین»، «فرهاد دفتری»^۱ و «آدام علی»^۲ اشاره کرد.

نقد و بررسی کلی

این دایرةالمعارف شامل بیش از ششصد مقاله در دو جلد است و در هفت بخش تنظیم شده است:

بخش اول: مفاهیم

بخش دوم: درگیری‌ها، جنگ‌ها و شورش‌ها

بخش سوم: ارتش‌ها و گروه‌های نظامی

بخش چهارم: نبردها

بخش پنجم: شخصیت‌ها

بخش ششم: ایالت‌ها و گروه‌ها

بخش هفتم: معاهدات

1. Farhad Daftary.

فرهاد دفتری (متولد ۱۳۱۷ در بروکسل) مورخ و اسماعیلی‌شناس ایرانی است. دو سال پس از تولد همراه خانواده به ایران آمد و تحصیلات ابتدایی تا متوسطه را در مدرسه البرز به پایان رساند. حدود ۲ سال در ایتالیا و ۳ سال در انگلستان و در سال ۱۳۳۷ برای ۱۴ سال به آمریکا رفت. مدارج لیسانس، فوق لیسانس و دکترایش در رشته اقتصاد از دانشگاه برکلی کالیفرنیا اخذ نمود. سپس به ایران بازگشت و مدتی در سازمان برنامه و بودجه و بانک مرکزی ایران به کار پرداخت و در دانشگاه شهید بهشتی تدریس کرد. سپس به انگلستان رفت و در حال حاضر به عنوان استاد «تاریخ اسماعیلیه» در مؤسسه مطالعات اسماعیلی لندن به تدریس و تحقیق مشغول است. وی اکنون رئیس مشترک مؤسسه مطالعات اسماعیلیه لندن می‌باشد. او علاوه بر مشارکت در این دانشنامه، مدخل‌هایی را در دانشنامه جهان اسلام، ایرانیکا و دانشنامه اسلام نوشته است.

2. Adam Ali.

دکتر آدام علی اولین کارشناسی ارشد خود را از دانشگاه وسترن انتاریو در رشته تاریخ دریافت کرد. دومین کارشناسی ارشد و دکترای خود را از گروه تمدن‌های خاورمیانه و نزدیک در تاریخ اسلام در دانشگاه تورنتو دریافت کرد. مطالعات او بر برده‌داری نظامی، جنگ، سنت‌های نظامی و شورش‌ها در جهان اسلام پیشا مدرن متمرکز است. او دوره‌های زبان عربی را در سطوح مبتدی و متوسط تدریس کرده است. همچنین دوره‌هایی را در مورد موضوعات و موضوعات مختلف تاریخ اسلام از جمله جنگ، شورش و برده‌داری تدریس می‌کند.

از جمله مدخل های این دانشنامه می توان به «جهاد»، «وهابیت»، «بمب گذاری های انتحاری»، «حزب الله»، «فاطمیون»، «علی بن ابی طالب»، «ابومسلم خراسانی»، «جنگ جهانی اول»، «جنگ جهانی دوم»، «نبرد کربلا» و موارد دیگر اشاره کرد. در پایان هر مدخل، عناوین مشابه و مرتبط با آن معرفی شده و سپس لیستی از منابع بیشتر برای مطالعه در همان موضوع به خواننده پیشنهاد شده است.

نقاط قوت

از مهم ترین نقاط قوت این اثر، تلاش در جهت ارائه تصویری منصفانه و صلح آمیز از اسلام و رد چهره خشونت آمیز از آن است. به عنوان نمونه، می توان به یکی از مقالات مهم این دایرة المعارف با عنوان «جنگ و خشونت در قرآن» اشاره کرد که توسط اسما افسرالدین^۱ نگاشته شده است. نگارنده، سه اصطلاح «جهاد»، «قتال» و «حرب» را از اصطلاحات مرتبط با جنگ و خشونت در قرآن دانسته و درباره این سه واژه چنین می نویسد: «جهاد به معنای تلاش در راه خداست و در قرآن بیشتر درباره کسانی به کار رفته که با مال و جان هایشان جهاد می کنند. قتال اصطلاحی است که به مبارزه مسلحانه اشاره دارد و مخصوص شرایط خاص است. حرب نیز به معنای جنگ بوده و قرآن از این اصطلاح درباره کسانی که می خواهند در زمین فساد گسترش دهند، استفاده می کند» (Mikaberidze, 2011, 1028/1029)

در مدخل «جهاد» این دانشنامه، که توسط اوریل نجاج^۲، استاد دانشگاه کارولینای آمریکا، نوشته شده است، نویسنده تلاش کرده دیدگاهی منصفانه پیرامون جهاد در اسلام ارائه دهد. او جهاد اکبر و جهاد اصغر را به عنوان دو معنای اصطلاحی از جهاد در اسلام معرفی کرده و جهاد اکبر را معنای رایج جهاد در جهان اسلام می داند (Ibid, 453).

1. Asma Afsaruddin.

اسما افسرالدین متولد ۱۹۵۸ و اصلاناً بنگلادشی است. وی مسلمان بوده و محقق در زمینه مطالعات اسلامی و استاد گروه زبان ها و فرهنگ های خاور نزدیک در دانشگاه ایندیانا در ایالت بلومینگتون آمریکا است. دکترای خود را در مطالعات عربی - اسلامی از دانشگاه جانز هاپکینز آمریکا گرفت. شناخته شده ترین اثر وی کتاب «جهاد در راه خدا؛ جهاد و شهادت در اندیشه اسلامی» در سال ۲۰۱۵، جایزه جهانی کتاب سال جمهوری اسلامی ایران را از توسط رئیس جمهور حسن روحانی، دریافت کرد.

2. April Najjaj.

در ادامه، نویسنده یادآور می‌شود که جهاد با شمشیر تنها باید با اجازه عالم دینی اعلام شود. از همین رو، وی با اشاره به افرادی همچون صدام حسین که بدون رعایت این شرط و با اعلام جهاد، برای پیشبرد اهداف سیاسی خود استفاده کردند، انتقاد می‌کند. او همچنین تأکید دارد که بر اساس آیه «لا إكراه فی الدین»، نمی‌توان از جهاد برای اجبار به دین استفاده کرد (Ibid, 453/454). گستردگی موضوعات و وجود مدخل‌های تخصصی در هر بخش از این دانشنامه نیز کاملاً قابل تحسین است. ارائه مدخل‌های تخصصی و جداگانه درباره هر یک از گروه‌های نظامی معاصر مانند حماس، حزب الله و فاطمیون؛ پرداختن به شخصیت‌های مهم جهان اسلام و ارائه مدخل‌های جداگانه برای هر کدام، مانند مدخل علی بن ابی طالب و حسین بن علی؛ و پرداختن به جنگ‌های تاریخی از صدر اسلام تا دوره معاصر، نمونه‌هایی از این موضوع هستند. حجم کوتاه مدخل‌ها، بیان ساده و استفاده از تصاویر نیز از دیگر نقاط قوت این دانشنامه به‌شمار می‌آید.

نقاط ضعف

عدم تتبع و تحقیق کافی در برخی مدخل‌ها موجب ارائه دیدگاه‌های نادرست و ناقص شده است. به‌عنوان مثال، در بخشی از مقاله «جهاد»، نویسنده ادعای اجماع علمای معاصر شیعه و اهل سنت بر عدم جواز جهاد ابتدایی را مطرح کرده است. وی در این باره چنین نوشته است: «علمای معاصر شیعه و سنی همگی معتقدند که این نوع از جهاد صرفاً برای دفاع مجاز است» (Ibid, 454). این در حالی است که بر اساس دیدگاه برخی علمای معاصر شیعه و اهل سنت، از جمله سید ابوالقاسم خویی (خویی، ۱۴۱۰، ۳۶۴/۱)، سید علی خامنه‌ای (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ۳۲۲/۱)، حسینعلی منتظری (منتظری، ۱۴۰۹، ۱۱۶/۱) و محمد مؤمن (مؤمن، ۱۳۸۰، ۵۱)، حضور امام برای جواز جهاد ابتدایی شرط دانسته نشده و در صورت وجود شرایط، این جهاد در زمان غیبت نیز واجب می‌شود.

از دیگر نقاط ضعف این دانشنامه، تأثیرپذیری آن از دیدگاه‌های سیاسی و غربی است. هرچند در این دانشنامه تلاش شده تا صرفاً به ارائه گزارش‌ها اکتفا شود و از قضاوت و داوری پرهیز گردد، اما گاهی در برخی مدخل‌ها نسبت‌های نادرستی به گروه‌های مبارز مسلمان داده شده است. از جمله این موارد می‌توان به رادیکال و تروریستی خواندن گروه‌های حماس و جهاد اسلامی فلسطین (Mikaberidze, 2011, 367) و افراطی توصیف کردن گروه حزب الله لبنان (Ibid) اشاره کرد.

این قضاوت‌ها نشان می‌دهد که نویسندگان این دانشنامه، خواسته یا ناخواسته، تحت تأثیر سیاست‌ها و اندیشه‌های منفی استعماری و استکباری قرار داشته و این دیدگاه‌ها را ترویج داده‌اند. از این رو، نمی‌توان این دانشنامه را دارای رویکردی کاملاً مثبت، بی‌طرفانه و به دور از غرض‌ورزی دانست.

۳. دایرةالمعارف ادیان جهان^۱ (دایرةالمعارف اسلام)

مجموعه دایرةالمعارف ادیان جهانی را می‌توان اثری جامع برای شناخت ادیان مهم جهان دانست. این دانشنامه با هدف ارائه اطلاعات جامع درباره شش دین مطرح جهان، یعنی اسلام، مسیحیت کاتولیک، مسیحیت پروتستان، یهودیت، بودیسم و هندوئیسم، تدوین شده است. در این اثر تلاش شده تا بر اساس فهرست الفبایی، به اصطلاحات، مفاهیم، افراد، رویدادها و سازمان‌های مرتبط با هر یک از این ادیان پرداخته شود.

این دایرةالمعارف در شش جلد و به زبان انگلیسی نگاشته شده است و هر جلد به معرفی یکی از این ادیان اختصاص دارد. جلد‌های این مجموعه شامل موارد زیر است:

- دانشنامه اسلام که در سال ۲۰۰۹ توسط جان ادوارد کامپو^۲ منتشر شد.
- دانشنامه بودیسم که در سال ۲۰۰۸ به قلم ادوارد ایرونز^۳ به چاپ رسید.
- دانشنامه کاتولیک که در سال ۲۰۰۷ توسط فرانک فلین^۴ تدوین شد.
- دانشنامه هندوئیسم که در سال ۲۰۰۷ توسط کنستانس جونز^۵ و جیمز رایان^۶ نگاشته شد.
- دانشنامه پروتستان که در سال ۲۰۰۵ توسط گوردون ملتون^۷ منتشر شد.

1. encyclopedia of world religions.

2. Juan Eduardo Campo.

3. Edward A. Irons.

4. Frank K. Flinn.

5. Constance A. Jones.

6. James D. Ryan.

7. J. Gordon Melton.

- دانشنامه یهود که در سال ۲۰۰۵ توسط سارا کارش^۱ و میچل هورویتز^۲ به چاپ رسید.

نقد و بررسی کلی

هر جلد از این مجموعه دایرة المعارف با مقاله‌ای آغاز می‌شود که به معرفی مختصری از آن دین می‌پردازد. مروری سریع بر پیدایش، تحولات تاریخی، رویدادها و وقایعی که وضعیت کنونی آن دین را شکل داده‌اند، ارائه شده است. همچنین، در هر جلد یک تاریخ‌شمار در نظر گرفته شده که وقایع اصلی و مهم آن دین را از مبدأ پیدایش تا به امروز فهرست می‌کند (Campo, 2009, xviii). بدنه اصلی هر دایرة المعارف نیز از حدود ۸۰۰ مدخل تشکیل شده که بر اساس حروف الفبا تنظیم شده است. حدود ۲۰۰ مدخل این مجموعه به زندگینامه شخصیت‌های مذهبی مهم آن دین اختصاص دارد.

دایرة المعارف اسلام از این مجموعه، به موضوعات محوری دین اسلام پرداخته است. این موضوعات شامل احکام و عقاید اسلامی، مذاهب اسلامی، روابط اسلام با ادیان ابراهیمی مانند مسیحیت و یهودیت، رابطه اسلام با ادیان غیر ابراهیمی همچون بودیسم و هندوئیسم، فرهنگ و تمدن اسلامی، وضعیت اسلام در جهان معاصر، و مکاتب فکری معاصر اسلام می‌شوند (Ibid, xxxiii).

از جمله مدخل‌های دایرة المعارف اسلام این مجموعه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: «آخرت»، «علی بن ابی طالب»، «الله»، «عاشورا»، «آیت الله»، «براق»، «خلیفه»، «غدير خم»، «غیبت»، «اجتهاد»، «قرآن»، «نماز»، «روزه»، «رمضان»، «وهابیت»، «آدم و حوا»، «حجاب»، «معجزه»، «شیطان» و موارد دیگر.

در نگارش مدخل‌های این دانشنامه، حدود پنجاه نویسنده مشارکت داشته‌اند. از نویسندگان مسلمان آن می‌توان به «رضا اصلان» از دانشگاه کالیفرنیا، «عایشه هدایت‌الله» از دانشگاه کالیفرنیا، «امیر حسین» از دانشگاه تورنتو، و «رقیه یاسمین خان» از دانشگاه پنسیلوانیا اشاره کرد.

1. Sara E. Karesh.

2. Mitchell M. Hurvitz.

نقاط قوت

تلاش برای ارائه دیدگاه‌های منصفانه، یکی از نقاط قوت این دانشنامه به شمار می‌رود. از آنجا که مؤلف این اثر، هدف از نگارش آن را ایجاد منبع جامعی جهت آشنایی مخاطبان، به‌ویژه نسل جوان، با ادیان مختلف عنوان کرده است (Ibid, x)، در این دایرةالمعارف تلاش شده تا رویکردی مثبت و منصفانه در معرفی هر یک از ادیان رعایت شود و تصویری جامع و علمی از آن دین و موضوعات مرتبط ارائه گردد.

به نظر می‌رسد این رویکرد در دایرةالمعارف اسلام این مجموعه نیز لحاظ شده باشد. به‌عنوان مثال، در مدخل «حجاب»، علاوه بر اشاره به آیات مربوط به حجاب در قرآن، بر این نکته تأکید شده که سنت پوشش و حجاب نه فقط در اسلام، بلکه پیش از اسلام نیز رایج بوده است. این سنت به‌عنوان فرهنگی مشترک در منطقه خاور نزدیک مطرح شده که در فرهنگ‌های دیگر نیز به‌عنوان نماد ایمان شناخته می‌شود (Ibid, 298).

نمونه دیگر این رویکرد مثبت در مقاله «خدیجه» مشهود است. نویسنده در این مدخل تلاش کرده تا به‌خوبی شخصیت حضرت خدیجه را معرفی کند. ایشان را به‌عنوان نخستین همسر پیامبر اسلام معرفی کرده و اذعان کرده است که حضرت خدیجه نخستین زنی بود که اسلام آورد، پیامبر را در راه اهدافش تشویق و حمایت کرد، و تنها همسر پیامبر تا زمان حیات ایشان بود. پیامبر تا پیش از وفات حضرت خدیجه، با هیچ همسر دیگری ازدواج نکرد. ایشان در میان شیعه و سنی، بسیار مورد احترام و قدردانی است (Ibid, 427/428).

از ویژگی‌ها و امتیازات این دایرةالمعارف، توجه و پرداختن به معرفی کشورهای اسلامی و انقلاب اسلامی ایران است. مقالاتی با عناوین ایران، عراق، مراکش، نیوزلند، فلسطین، یمن، بغداد، اردن، مصر و... نمونه‌هایی از این ویژگی هستند. همچنین، پرداختن به وقایع جدید مرتبط با کشورهای اسلامی از دیگر ویژگی‌های این دایرةالمعارف محسوب می‌شود؛ مانند معرفی جنگ ایران و عراق، مقاله‌ای با عنوان «انقلاب ایران»، و همچنین معرفی شخصیت‌ها و چهره‌های مؤثر جهان اسلام، مانند «رضا شاه پهلوی»، «علی شریعتی»، «صدام حسین» و... که مقالاتی به این افراد اختصاص داده شده است.

یکی از مهم‌ترین مقالات این دایرةالمعارف، مقاله «آیت‌الله خمینی» است که در صفحه ۴۳۳ این دایرةالمعارف قرار دارد. این مقاله مفصل که در بیش از سه صفحه تنظیم شده است، علاوه بر انتشار

تصویری از امام خمینی، به معرفی زندگینامه و شخصیت ایشان، فعالیت‌ها و آثار علمی، مبارزات، تبعیدها، و نقش وی در رهبری انقلاب اسلامی ایران پرداخته است (Ibid, 436/433). بیان ساده و حجم مناسب مدخل‌ها از دیگر ویژگی‌های مثبت این دانشنامه است که با توجه به سطح مخاطبان، یعنی نسل جوان، تلاش شده تا به‌طور کامل در سراسر مقالات رعایت گردد.

نقاط ضعف

وجود مطالب غیرعلمی و ادعاهای بدون دلیل در برخی موارد، از نقاط ضعف این دانشنامه محسوب می‌شود. در لابه لای مقالات و مطالب این دانشنامه، برخی موارد غیرعلمی یا سلیقه‌ای مشاهده می‌شود. به عنوان نمونه، در مدخل «مهدی»، این دایرة المعارف علاوه بر پرداختن به تاریخچه مهدویت و دیدگاه‌های شیعه و اهل سنت، انقلاب اسلامی ایران به رهبری امام خمینی را به عنوان احیاگر آموزه مهدویت معرفی می‌کند. در انتهای مقاله، با ادعایی عجیب چنین تصریح شده است که امام خمینی (رحمه الله علیه) از دیدگاه برخی ایرانیان، همان مهدی موعود است (Ibid, 448).

این در حالی است که مؤلف هیچ دلیل مستندی برای این ادعا ذکر نکرده است و چنین تفکری در میان هیچ‌یک از گروه‌های سیاسی و جریان‌های فکری موجود در ایران یافت نمی‌شود. تأکید بیش از اندازه بر منابع اهل سنت در نقل‌ها و گزارش‌های تاریخی، و کم‌توجهی و عدم استفاده از منابع روایی و تفسیری شیعه، نقطه ضعف دیگری از این دانشنامه است. همین امر موجب شده تا در برخی موارد، شاهد گزاره‌ها و ادعاهای غیرمنصفانه و منفی حتی در گزارش‌هایی درباره زندگی پیامبر و همسران ایشان باشیم.

نمونه‌ای از این ادعاها را می‌توان در مدخل «عایشه» مشاهده کرد. در این مقاله، ادعاهای خلاف واقع مطرح شده‌اند. به عنوان مثال، بار دیگر ادعای ازدواج پیامبر با عایشه در سن نه سالگی تکرار شده است. علاوه بر این، از وی به عنوان تنها دوشیزه در میان همسران پیامبر یاد شده است. همچنین نویسنده ادعا کرده است که آیات فک در قرآن کریم (هود، ۱۱-۲۰) درباره عایشه نازل شده است (Ibid, 25/26).

بررسی سن عایشه در زمان ازدواج با پیامبر ﷺ

در نقد این دیدگاه باید گفت که درباره سن عایشه هنگام ازدواج با پیامبر اختلاف نظر وجود دارد. عده‌ای از اهل سنت، مانند ابن سعد (ابن سعد، ۱۴۱۶: ۴۶/۸)، عسقلانی (عسقلانی، ۱۴۱۵: ۲۳۲/۸)، بلاذری (بلاذری، ۱۴۱۷: ۴۰۹/۱)، ذهبی (ذهبی، ۱۴۱۳: ۲۷۹/۱) و طبری (طبری، ۱۴۰۷: ۱۶۳/۳)، با استناد به برخی روایات موجود در صحیحین (بخاری، ۱۴۲۸: ۱۵۶/۸؛ مسلم، ۱۴۱۲: ۱۰۳۹/۲)، سن عایشه هنگام ازدواج با پیامبر را شش سال عنوان کرده‌اند. این در حالی است که راوی تمام این روایات، خود عایشه بوده است.

در مقابل، دیدگاه شیعه در این باره با دیدگاه اهل سنت مخالف است. بزرگان شیعه با ارائه دلایل متعدد، ازدواج پیامبر با عایشه در سن شش سالگی را رد می‌کنند. برای یافتن سن عایشه هنگام ازدواج با پیامبر می‌توان از شواهد و قرائن موجود در روایات بهره برد.

در روایات موجود در منابع اهل سنت آمده است که عایشه سه سال پس از وفات حضرت خدیجه با پیامبر ازدواج کرده است (مسلم، ۱۴۱۲: ۱۸۸۸/۴؛ انصاری الشافعی، ۱۴۱۴: ۲۳۶/۱). از طرف دیگر، اختلافی وجود ندارد که وفات خدیجه در سال دهم بعثت و سه سال قبل از هجرت بوده است. بنابراین، ازدواج عایشه با پیامبر در سال سیزدهم بعثت و در همان سال هجرت پیامبر رخ داده است. در روایات اهل سنت نیز به همزمانی ازدواج پیامبر و عایشه در سال اول هجرت و سه سال پس از وفات حضرت خدیجه تصریح شده است (ابن عمرانی، ۱۴۲۱: ۴۶). حال، با توجه به اینکه اسماء - خواهر عایشه - بیست و هفت سال قبل از هجرت به دنیا آمده و ده سال از عایشه بزرگتر بوده است (ابن کثیر دمشقی، بی‌تا، ۳۸۱/۸؛ الاصبهانی، ۱۴۲۶: ۹۸۲)، بنابراین اسماء در سال اول هجرت بیست و هفت ساله بوده و در نتیجه مشخص می‌شود که سن عایشه نیز در سال اول هجرت و هنگام ازدواج با پیامبر، حدود هفده سال بوده است.

بنابراین، به روشنی می‌توان دریافت که ادعای شش ساله بودن عایشه در زمان ازدواج با پیامبر قابل قبول نیست و حتی با بسیاری از روایات تاریخی اهل سنت نیز کاملاً ناسازگار است.

نقد دیدگاه دوشیزه بودن عایشه

درباره دوشیزه بودن عایشه، دو دیدگاه میان شیعه و اهل سنت وجود دارد. اهل سنت این مطلب را بر اساس روایاتی پذیرفته‌اند که از خود عایشه نقل شده است، در حالی که نزد شیعه، با استناد به روایات موجود در منابع اهل سنت، بطلان این مطلب ثابت است.

طبرانی در کتاب خود تصریح کرده است که ابوبکر ابتدا عایشه را به ازدواج جبیر بن مطعم درآورد و پس از جدا شدن از او، به ازدواج پیامبر اسلام درآورد (طبرانی، ۱۴۱۰: ۲۱/۲۳-۲۰). همچنین، در روایتی دیگر از ابوداود چنین نقل شده که عایشه می‌گوید: از پیامبر پرسیدم، غیر از من تمام همسران شما کنیه دارند. حضرت فرمودند: کنیه تو به نام فرزندت عبدالله است (ابوداود، ۱۴۲۰: ۲۱۱۷/۴؛ ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۲۹۱/۴۳).

در روایتی از امام صادق علیه السلام نیز از عایشه با کنیه «ام عبدالله» یاد شده است (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۴۱۹/۲). بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که عایشه پیش از ازدواج با پیامبر اسلام، با جبیر بن مطعم ازدواج کرده و از او فرزندی به نام عبدالله داشته است.

با توجه به آنچه گفته شد، می‌توان انتظار داشت تا نویسندۀ مقاله، در ارائه این موضوع جانب انصاف را رعایت کرده و لاقبل به هر دو دیدگاه اشاره کند. هرچند دوشیزه بودن یا نبودن هر یک از همسران پیامبر اسلام فضیلت چندانی محسوب نمی‌شود و ملاک در این باره، اشاره به فضائل اخلاقی است.

نقد دیدگاه مربوط به شأن نزول آیات افک

اما پیرامون شأن نزول آیات افک (ماجرای تهمت به یکی از زنان مسلمان)، میان مفسران شیعه و اهل سنت اختلاف نظر وجود دارد. دو دیدگاه کلی در این باره مطرح است:

گروه اول، که دیدگاه غالب اهل سنت و معدودی از شیعیان است، شأن نزول این آیات را درباره تهمت منافقان مدینه به عایشه می‌دانند (ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۲۹/۱؛ مغنیه، ۱۴۲۴: ۴۰۳/۵).

گروه دوم، تهمت زدن عایشه به ماریه را سبب نزول این آیات تلقی می‌کنند (قمی، ۱۳۶۳: ۹۹/۲؛ عسکری، ۱۴۲۵: ۱۸۶/۲-۱۸۷).

اما مفسران معاصر شیعه، همچون علامه طباطبائی، آیت الله مکارم شیرازی و آیت الله سبحانی، با اشاره به اشکالات متعدد در مستندات هر دو شأن نزول، هر دو دیدگاه را مردود می‌دانند (طباطبائی، ۱۴۱۷: ۸۹/۱۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳۹۱/۱۴؛ سبحانی، ۱۳۹۰: ۱۱۸/۹).

حضرت آیت الله خامنه‌ای نیز مسأله اصلی در آیات افک را تأکید بر یک دستور اخلاقی مهم در جامعه می‌داند و بحث برای تعیین فرد مورد اتهام را بحثی فرعی و غیرضروری برمی‌شمارند (خامنه‌ای، ۱۳۶۸).

بنابراین، در اینجا نیز از مؤلف انتظار می‌رفت تا بدون اتکا صرف به منابع اهل سنت، به بررسی دیگر دیدگاه‌ها در این زمینه نیز بپردازد.

ب. دانشنامه‌های عمومی

۱. دانشنامه آمریکانا^۱

از دانشنامه آمریکانا می‌توان به عنوان یکی از آثار برجسته در حوزه دایرةالمعارف‌های معاصر یاد کرد. چاپ نخست این دایرةالمعارف در قرن نوزدهم، و در سال ۱۸۲۹، توسط فرانسیس لیبر^۲، در سیزده جلد در کشور آمریکا منتشر شد. سپس در سال ۱۹۱۱ گسترش یافت و در قالب بیست جلد منتشر گردید. در ادامه، در سال ۱۹۲۰، تعداد مجلدات این دانشنامه به سی جلد افزایش یافت. آخرین نسخه این دانشنامه نیز در سال ۲۰۰۶ منتشر شد.

1. Encyclopedia Americana.

2. Lieber, Francis.

فرانسیس لیبر (۱۸۰۰-۱۸۷۲) متولد برلین و مدرس دانشگاه کارولینای جنوبی و دانشگاه کلمبیا بود. در جوانی، در نبرد واترلو بر ضد ناپلئون جنگید. به سبب اندیشه‌های آزادمشانه‌اش، در پروس زندانی و شکنجه شد. در ۱۸۲۶، از پروس گریخت و به بوستون، در ایالت ماساچوست آمریکا رفت و در آنجا دایرةالمعارف آمریکانا را تألیف کرد. دو اثر مشهور به نام های «راهنمای اخلاق سیاسی» و «آزادی مدنی و خودگردانی» از وی منتشر شده است.

آمریکانا یک دایرة المعارف عمومی به شمار می آید که شامل بیش از ۴۵۰۰۰ مقاله است. این مقالات با مشارکت ۶۵۰ نفر و تحت نظر ویراستارانی همچون جورج ادوین رانز^۱ و فریدریک کانورس بیچ^۲ به نگارش درآمده‌اند.

برخی از این مقالات به اسلام، قرآن و موضوعات مرتبط با آن پرداخته‌اند. در میان نویسندگان این دانشنامه، نام دو مستشرق سرشناس، «مونتگمری وات» و «بازورث^۳»، به چشم می‌خورد.

نقاط قوت

توجه به مذهب شیعه را می‌توان از نقاط قوت این دانشنامه دانست. در این دانشنامه، حدود هفتاد مقاله کاملاً مرتبط با شیعه و حدود بیست مقاله نیز به صورت جزئی به شیعه مرتبط هستند (Encyclopedia Americana, 2006).

برخی عناوین این مقالات عبارتند از: آقاخان، ابن سینا، ادیسیان، اسلام، اسماعیل اول، اسماعیلیه، افغانستان، الله، امام، امامیه، اهل سنت، ایران، باب‌گرایی، بنی‌امیه، بنی‌عباس، بنی‌هاشم، بین‌النهرین، پاکستان، پرچم، پیامبر و پیامبری، تاریخ، تصوف، تمدن عرب، تونس، جزیره‌العرب، جهاد، حافظ اسد، الحاکم، حجاز، حدیث، حرم، حسن و حسین، حوری، خاورمیانه، خدیجه، خراسان، خلافت، خوارج، دین، رأس‌الجالوت، روح‌الله خمینی، روزه، زیارت، سوریه، شریف، شیعه، شهید، صفاریان، صفویه، عایشه، عراق، علی، عمرو عاص، فارابی، فاطمه، فاطمیان، قم، کربلا، کرمانشاه، کعبه، کوفه، لاذقیه، لارستان، لبنان، مأمون، محمد، مدینه، مراکش، مسجد، مفتی، مکه، مناره، منصور، مهدی، نجف، هارون‌الرشید، هجرت، هزاره، یمن.

توجه به شهرها و اماکن اسلامی و مذهبی نیز از دیگر نقاط قوت این دانشنامه است. به عنوان مثال، در میان مدخل‌های این دانشنامه، مدخلی با عنوان «قم» به چشم می‌خورد. در مدخل «قم»، نویسنده به معرفی جایگاه تاریخی و دینی قم در ایران پرداخته و آن را به عنوان یک مرکز مذهبی ایران از سال ۸ هجری تا به امروز معرفی کرده است (Encyclopedia Americana, 2006, 23: 105).

1. Frederick Converse Beach.

2. George Edwin Rines.

3. Clifford Edmund Bosworth.

نقاط ضعف

از نقاط ضعف این دانشنامه می‌توان به غرض‌ورزی و ارائه تحلیل‌های غیرعلمی و بدون دلیل اشاره کرد. در برخی موارد، ادعاهای بدون مستند یا تحلیل‌های غیرعالمانه در لابه‌لای مدخل‌ها دیده می‌شود.

به عنوان نمونه، در مقاله‌ای با عنوان «پناهندگی»، نویسنده دلیل توجه اسلام به این موضوع را به فرهنگ عرب پیش از اسلام مرتبط می‌داند. در این مدخل، ابتدا به توجه ویژه اسلام به اصل پناهندگی پرداخته و با اشاره به کلام حضرت ابراهیم در هنگام ساخت کعبه مبنی بر تبدیل مسجد الحرام به محل امن و پناه، بر اهمیت این اصل در اسلام تأکید شده است. سپس نویسنده، بدون اشاره به کمترین دلیل و مدرکی، توجه اسلام به این اصل را ناشی از سنت مهمان‌نوازی عرب پیش از اسلام می‌داند (Ibid, 23: 335). این مطلب در واقع تقویت‌کننده شبهات سست و قدیمی مستشرقان است که بر تأثیرپذیری قرآن از فرهنگ زمانه تأکید دارند. این شبهه تاکنون بارها از سوی دانشمندان اسلامی پاسخ داده شده است (معرفت، ۱۴۲۳: ۱۱۰-۲۴۲).

نمونه دیگر از این غرض‌ورزی‌ها را می‌توان در مدخل‌های «دین» و «اسلام» مشاهده کرد. در مدخل «دین»، پس از معرفی ادیان مطرح دنیا و سیر تاریخی ظهور آن‌ها، تصریح شده است که پیامبر اسلام تحت تأثیر ادیان پیشین، به‌ویژه مسیحیت و یهودیت، بوده است (Encyclopedia Americana, 2006, 23: 359).

همچنین، در مدخل «اسلام»، که طولانی‌ترین مقاله این دایرةالمعارف و شامل چهل و چهار صفحه است، تجارت پیامبر اسلام با جهان خارج از مکه به عنوان عاملی محتمل برای آشنایی ایشان با کتب مقدس یهودی و مسیحی ذکر شده است (Encyclopedia Americana, 2006, 15: 491).

این ادعا، در واقع همان شبهه مشهور و در عین حال سست مستشرقان درباره اقتباس قرآن از کتاب مقدس است. از جمله آثار مستشرقان در این زمینه، کتاب سه جلدی القرآن و الکتاب نوشته یوسف درّه حداد است. درّه حداد در این کتاب تصریح می‌کند که قرآن با هر لفظی بیان کرده است که منبعش کتاب مقدس است (الحداد، ۱۹۸۲: ۱۷۴).

نقد نظریه اقتباس درباره قرآن

محققان مسلمان پاسخ‌های متعددی به این ادعا داده‌اند. مهم‌ترین ایراد این ادعا، عدم توجه به «امّی» بودن پیامبر اسلام است. بنابر شهادت تاریخ و نص قرآن کریم، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تا پیش از بعثت و نزول قرآن، نه درسی خوانده بود و نه مهارت نوشتن داشت. بنابراین، چگونه می‌توانسته قرآنی برگرفته از کتاب مقدس ارائه دهد؟ این نکته در آیه ۴۴ سوره عنکبوت نیز مورد تأکید قرار گرفته است. با این حال، مؤلف مقاله مذکور در دانشنامه آمریکانا این موضوع را نادیده گرفته است.

تفاوت‌های آشکار میان برخی آموزه‌های قرآن و کتب مقدس نیز نقد دیگری بر ادعای اقتباس و تأثیرپذیری قرآن از کتاب مقدس محسوب می‌شود. به عنوان مثال، کتاب مقدس، جریان به صلیب کشیده شدن حضرت عیسی علیه السلام را نه تنها تأیید می‌کند، بلکه وقایع آن را با جزئیات شرح می‌دهد. اما قرآن کریم با عبارت «ما قَتَلُوهُ وَ ما صَلَّبُوهُ» (نساء: ۱۵۷)، اصل ماجرای به صلیب کشیده شدن حضرت عیسی علیه السلام و قتل او را به شدت نفی می‌کند.

همچنین، اصل تثلیث که در انجیل مورد ادعای مسیحیان است، توسط قرآن رد شده است. علاوه بر این، گزارش‌های متفاوت از ماجرای گوساله سامری در قرآن و کتاب مقدس، دلیل دیگری بر عدم اقتباس و تأثیرپذیری قرآن از کتاب مقدس است. سرگذشت حضرت لوط نیز از مواردی است که گزارش‌های قرآن و کتاب مقدس درباره آن نه تنها یکسان نیستند، بلکه نسبت‌های ناروا به ایشان در کتاب مقدس، با آموزه‌ها و معارف قرآن کریم سازگار نیستند.

بنابراین، روشن است که نه تنها ادعای اقتباس قرآن از کتاب مقدس، ادعایی بی‌پایه و اساس بوده و هیچ دلیل محکمی برای آن نمی‌توان اقامه کرد، بلکه دلایل و شواهد بسیاری بر خلاف آن وجود دارد.

۲. دایرة المعارف بریتانیکا^۱

دایرة المعارف بریتانیکا قدیمی‌ترین دایرة المعارف جهان به زبان انگلیسی و یکی از مهم‌ترین و معتبرترین دانشنامه‌ها محسوب می‌شود. این دانشنامه برای نخستین بار در سال ۱۷۶۸ در اسکاتلند

1. Encyclopedia Britannica.

منتشر شد. نسخه‌های بعدی آن به صورت منظم و تدریجی منتشر شدند، تا جایی که آخرین نسخه چاپی این دایرةالمعارف در سال ۲۰۰۴ به چاپ رسید. پس از آن، بریتانیکا به عنوان یک دانشنامه دیجیتال و برخط ارائه شد.

از این رو، این دانشنامه را می‌توان در زمره مهم‌ترین آثار مطالعات قرآنی غربیان در قرن معاصر قرار داد.

نقد و بررسی کلی

این دایرةالمعارف توسط حدود صد ویراستار تمام وقت و بیش از چهار هزار مشارکت‌کننده تهیه شده است. بریتانیکا به مدت ۲۴۴ سال چاپ شده و طولانی‌ترین دایرةالمعارف در حال چاپ به زبان انگلیسی است. ویرایش نخست آن در سال ۱۷۶۸ و در قالب سه جلد منتشر شد. ویرایش دوم به ده جلد افزایش یافت و تا ویرایش چهارم به بیست جلد رسید. آخرین نسخه چاپی بریتانیکا، چاپ پانزدهم، در قالب سی و دو جلد و بیش از سی و دو هزار صفحه در سال ۲۰۱۰ منتشر شد. پس از آن، از سال ۲۰۱۶، بریتانیکا به صورت یک دایرةالمعارف آنلاین ارائه شده است.

از مدخل‌های اسلامی و قرآنی این دایرةالمعارف می‌توان به عناوینی مانند قرآن، نسخ قرآن، جبرئیل، قراء، آموزه‌های قرآن، تفسیر، سوره، بهشت، جهنم، الله، آدم، نوح، موسی، عیسی، مریم، تجلی، رستاخیز، رمضان، شب قدر، زیدیه، یمن، جنبش حوثی‌ها، محمد در قرآن و اسلام پس از قرآن، مسجد، نماز، محراب، قبله، مکه، منبر، مدینه، علی بن ابی طالب، حسن، حسین، فاطمه، اهل بیت، حدیث، سنت، خلیفه، صحابه، ابوبکر، عمر بن خطاب، عایشه، قریش، هاشمی، کوفه، عراق، ثمود، بادیه نشین، صابئین، صالح، کعبه، حج، هجرت، جزیه، اصول فقه، اجماع، اخلاق، قیاس، رأی، اجتهاد، ابن حزم، حنبلی، شافعی، ابوحنیفه، زمخشری، سید قطب، تقلید، فقه، وهابیت، جعفر صادق، کلام، مالک بن انس، عثمان، امت، زید بن علی، آقاخان، اسماعیلیه، هفت امامی، اثنی عشری، روز قیامت، جهان اسلام، ملانکه، ارکان اسلام، شهادت، زکات، زیارت، جمعه، مولود، بغداد، ایران، تهران، اصفهان، شیراز، جنگ ایران و عراق، عید فطر و موارد دیگر اشاره کرد.

نقاط قوت

استفاده گسترده از محققان بین المللی، این اثر را به یک اثر شاخص تبدیل کرده است. آخرین نسخه بریتانیکا با مشارکت بیش از چهار هزار نفر تهیه شده است که در میان آن‌ها صد و ده نفر از برندگان جایزه نوبل و پنج رئیس جمهور به چشم می‌خورند. از این رو، بریتانیکا در شمار معتبرترین دانشنامه‌ها قرار دارد.

تلاش برای ارائه دیدگاه‌های منصفانه و علمی و دفاع از قرآن و اسلام، در برخی مدخل‌های این دانشنامه دیده می‌شود. نمونه‌ای از این رویکرد در مدخل «قرآن» مشاهده می‌شود. این مدخل که توسط نیکولای سینا نگاشته شده است، به صورت مفصل و علمی به متن قرآن، ساختار و محتوای آن، مقایسه قرآن با کتاب مقدس، پیدایش و تدوین قرآن، دیدگاه‌های اساسی قرآن و تفسیر قرآن پرداخته است. وی به صورت علمی و منصفانه موضوع ساختار و انسجام قرآن را بررسی کرده و در این باره چنین می‌نویسد: «در نگاه اول، انسجام ادبی بسیاری از سوره‌ها ممکن است مشکوک به نظر برسد. با این وجود، تحقیقات انجام شده از دهه ۱۹۸۰ به طور فزاینده‌ای نشان داده است که سوره‌ها در واقع درجه بالایی از وحدت ترکیبی را نشان می‌دهند» (Sinai, N. And Ringgren. Helmer, 2023).

مدخل «جهاد» نوشته اسماء افسرالدین نیز از دیگر مقالات برجسته این دانشنامه است که تلاش کرده دیدگاه علمی و منصفانه‌ای پیرامون جهاد در اسلام ارائه کند. در بخش‌هایی از این مقاله آمده است: «اصطلاح جهاد غالباً در غرب به اشتباه به عنوان "جنگ مقدس" ترجمه شده است. جهاد، به ویژه در عرصه دینی و اخلاقی، در درجه اول به مبارزه انسانی برای ترویج حق و جلوگیری از باطل اشاره دارد» (Afsaruddin, A, 2022).

در ادامه این مقاله، به سوءاستفاده افراط‌گرایان اسلامی از عنوان جهاد برای رفتارهای خشونت‌آمیز اشاره شده و تلاش شده است تا نگاه و معنای صحیحی از جهاد ارائه شود. نویسنده با بیان شرایط جهاد و اینکه اعلام آن تنها توسط حاکم اسلامی صورت می‌گیرد، به ممنوعیت حمله به غیرنظامیان و تخریب اموال عمومی در افعال و گفتار پیامبر اسلام تأکید کرده است (Ibid).

سهولت دسترسی به محتوای تمامی مدخل‌ها و جستجو در منابع این دانشنامه در نسخه دیجیتال و آنلاین آن، از دیگر نقاط قوت این اثر به شمار می‌رود که برای پژوهشگران بسیار حائز اهمیت است.

نقاط ضعف

هرچند تلاش شده تا رویکرد منصفانه و علمی در مقالات این دانشنامه رعایت شود، اما نمی‌توان این رویکرد مثبت را در تمامی مقالات مشاهده کرد. به عنوان مثال، مدخل «مهدی» در این دایرةالمعارف به بیان دیدگاه‌های خلاف واقع و مغایر با عقاید شیعه پرداخته است که در ادامه به نقد آن پرداخته می‌شود.

مدخل «مهدی» شامل نظریات نادرست و مغایر با باورهای شیعه است. به عنوان مثال، در بخشی از این مدخل آمده است: «مهدی، (عربی: شخصی که به طور الهی هدایت شده) در آخرالزمان شناسی اسلامی، نجات‌دهنده‌ای است که انتظار ظهورش می‌رود و زمین را پر از عدل و انصاف می‌کند، دین واقعی را بازمی‌گرداند، و عصر طلایی کوتاهی را به مدت هفت، هشت یا نه سال پیش از پایان جهان آغاز می‌کند. قرآن از او یادی نکرده است. مجموعه‌هایی از حدیث شامل روایات مربوط به مهدی نیز می‌شود، هرچند این روایات به طور مشخص در دو مجموعه معتبر بخاری و مسلم وجود ندارد».

در همین بخش کوتاه از مقاله، ایرادات اساسی وجود دارد:

۱. **عدم معرفی شخصیت حقیقی حضرت مهدی:** در این مدخل، مهدی به عنوان یک شخصیت نوعی و حقوقی معرفی شده است، درحالی‌که در روایات، از منجی آخرالزمان به عنوان فردی معین، مشخص، زنده و با القاب متعدد — که مشهورترین آن‌ها «مهدی» است — یاد شده است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۸۰/۵۲-۱۵۱) و تنها بر امام دوازدهم تطبیق می‌یابد.

۲. **اشتباه در مدت حکومت حضرت مهدی:** مدت حکومت حضرت هفت تا نه سال بیان شده است، درحالی‌که منابع اسلامی اعداد متفاوتی را ذکر کرده‌اند. برخی روایات به پنج تا نه سال اشاره دارند (ابوداود، ۱۴۲۰: ۴۲۲/۲)، برخی دیگر بیست سال (نعمانی، ۱۳۹۷: ۳۳۱؛ مقدسی، ۱۳۹۹: ۲۳۹)، برخی چهل سال (کنجی شافعی، ۱۴۳۱: ۱۱۷/۲)، و برخی سیصد و نه سال (طبری، ۱۴۳۷: ۴۵۶). با توجه به این اختلافات، نمی‌توان نظر قطعی در این باره ارائه داد.

۳. **نادیده گرفتن ذکر حضرت مهدی در قرآن:** ادعای عدم اشاره به حضرت مهدی در قرآن، آیاتی را که صراحتاً به اتفاق شیعه و اهل سنت درباره ایشان و دوران ظهور نازل شده‌اند، نادیده می‌گیرد. از جمله:

- آیه ۵۵ سوره نور: «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ...» که به اتفاق مفسران شیعه و برخی اهل سنت، مربوط به زمان ظهور حضرت مهدی است (قرطبی، ۱۴۲۲: ۱۸۸/۱۰؛ ابن کثیر، ۱۴۱۲: ۳۴/۲؛ نیشابوری، ۱۴۱۶: ۱۱۵/۱؛ فخر رازی، ۱۴۲۱: ۳۹/۲).

- آیه ۳۳ سوره توبه: «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» که به اعتقاد بسیاری از مفسران اهل سنت، تحقق کامل آن در زمان ظهور حضرت مهدی است (قرطبی، ۱۴۲۲: ۱۲۱/۸؛ فخر رازی، ۱۴۲۱: ۴۰/۱۶؛ نیشابوری، ۱۴۱۶: ۴۵۸/۱۳).

- آیه ۸۶ سوره هود: «بَقِيَّتُ اللَّهِ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ...» که مفسران شیعه و برخی علمای اهل سنت، آن را به حضرت مهدی نسبت داده‌اند. از جمله، مومن بن حسن شبلنجی در این باره تصریح می‌کند که حضرت مهدی هنگام ظهور، این آیه را بر زبان خواهد آورد (شبلنجی، بی‌تا، ۳۴۹).

- آیه ۱۰۵ سوره انبیا: «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ»، که آلوسی، مفسر مشهور اهل سنت، این وعده را در زمان ظهور حضرت مهدی و نزول عیسی محقق می‌داند (آلوسی، بی‌تا، ۹۵/۱۷).

بنابراین، وجود چنین مقالاتی در دایره المعارف بریتانیکا نشان می‌دهد که این اثر را نمی‌توان کاملاً منصفانه و با رویکردی کاملاً مثبت نسبت به قرآن و اسلام دانست.

نتیجه گیری

در این مقاله به نقد و بررسی پنج دایرةالمعارف جدید مستشرقان پرداخته شده است. این دانشنامه‌ها در دو دسته دانشنامه‌های عمومی و تخصصی تقسیم‌بندی می‌شوند. از آخرین دانشنامه‌های تخصصی منتشرشده از سوی مستشرقان می‌توان به دایرةالمعارف «پیامبر خدا: محمد در تاریخ، اندیشه و فرهنگ»، دایرةالمعارف «منازعه و فتح در جهان اسلام»، و دایرةالمعارف «ادیان جهان» اشاره کرد. از دانشنامه‌های عمومی نیز دایرةالمعارف «آمریکانا» و دایرةالمعارف «بریتانیکا» مورد نقد و بررسی قرار گرفته‌اند.

تمامی این دانشنامه‌ها در سال‌های اخیر منتشر شده‌اند و برخی از آن‌ها حتی میان محققان این عرصه نیز شناخته‌شده نیستند. همچنین، به دلیل نبود ترجمه این دانشنامه‌ها، تاکنون مورد غفلت محققان قرار گرفته و در مقاله حاضر برای نخستین بار نقد و بررسی شده‌اند.

از نقاط قوت این آثار می‌توان به ارائه تفصیلی مدخل‌های قرآنی و اسلامی، حجم کوتاه مقالات، متن ساده و روان، استفاده گسترده از محققان، توجه به مذهب شیعه و شخصیت‌های آن، و پرداختن به انقلاب اسلامی اشاره کرد.

در مقابل، عدم استفاده یا استفاده محدود از قرآن‌پژوهان مسلمان، کم‌توجهی به مفاهیم اصلی قرآن و اسلام، اکتفا به منابع اهل سنت و عدم بررسی منابع شیعه، تأثیرپذیری از اندیشه‌های سیاسی و استکباری و ترویج آن‌ها، نداشتن نظام جامع در مدخل‌ها، و ارائه برخی برداشت‌های شخصی و سطحی را می‌توان از نقاط ضعف برخی از این آثار دانست.

فهرست منابع

- ابن اثیر، علی بن محمد، اسد الغابة فی معرفة الصحابه، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۹ق.
- ابن حبیب بغدادی، محمد، المحبّر، تحقیق: ایلیزه لیختن شیتز، بیروت: دارالافاق الجديد، بی تا.
- ابن حنبل، احمد بن محمد، مسند الإمام أحمد بن حنبل، ج ۱-۵۰، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۶ق.
- ابن سعد، محمد، الطبقات الكبرى، ج ۱-۸، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی، ۱۴۱۶ق.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب، بیروت: المكتبة الحیدریه، ۱۳۷۶ق.
- ابن عمرانی، محمد بن علی بن محمد، الأنباء فی تاریخ الخلفاء، قاهره: دارالافاق العربیه، ۱۴۱۲ق.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو، البدایه و النهایه، ج ۱-۱۴، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
- ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل، تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: یوسف عبدالرحمان مرعشلی، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۱۲ق.
- ابوداود، سلیمان بن اشعث، سنن ابی داود، ج ۱-۵، قاهره: دار الحديث، ۱۴۲۰ق.
- الأصبهانی، أبو القاسم اسماعیل بن محمد بن الفضل التیمی، دلائل النبوة، تحقیق: محمد محمد الحداد، ریاض: دار طيبة، ۱۴۰۹ق.
- الأصبهانی، محمد بن اسحاق بن یحیی بن منده، معرفة الصحابه، ریاض: دار الوطن للنشر، ۱۴۲۶ق.
- ألوسی، شهاب الدین، تفسیر روح المعانی، بی جا: بی تا.
- الانصاری الشافعی، سراج الدین، غایة السؤل فی خصائص الرسول، بیروت: دار البشائر الاسلامیه، ۱۴۱۴ق.
- بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، ج ۱-۵، بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۸-۱۴۲۷ق.
- بلاذری، جابر، أنساب الأشراف، ج ۱-۱۳، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۷ق.

الحداد، یوسف دره، القرآن و الكتاب: بيئة القرآن الكتابية، بيروت: منشورات المكتبة البولسية، ط ۲، ۱۹۸۲م.

خامنه‌ای، سید علی، رساله آموزشی مطابق با فتاوی حضرت آیت الله خامنه‌ای، تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۹۸ش.

خامنه‌ای، سید علی، «خطبه‌های نماز جمعه تهران در ۲۸ مهر ۱۳۶۸ش»، وبگاه دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای، ۱۳۶۸.

خویی، سید ابوالقاسم، منهاج الصالحین، قم: مدینه العلم، ۱۴۱۰ق.
ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۴۱۳ق.

رضایی هفتادار، حسن؛ راجی، مرضیه؛ شهیدی، روح الله. «بررسی شخصیت حضرت خدیجه (س) از دیدگاه مستشرقان»، قرآن پژوهی خاورشناسان، ۱۸، ۱۴۰۲: ۱۷۱-۱۹۸.

سبحانی، جعفر، منشور جاوید، قم: مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۳۹۰ش.
شبلنجی، مومن بن حسن، نور الأبصار فی مناقب آل بیت النبی المختار، بی تا.
طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
طبرانی، سلیمان بن احمد، المعجم الكبير، ج ۱-۲۴، موصل: احیاء التراث الاسلامی، ۱۴۱۰ق.
طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری: تاریخ الأمم و الملوك، ج ۱-۱۱، بیروت: دارالتراث، ۱۴۰۷ق.
طبری، محمد بن جریر، دلائل الامامة، تهران: مؤسسه بعثت، چاپ دوم، ۱۴۳۷ق.
عاملی، جعفر مرتضی، الصحيح من سيرة النبی الأعظم، بیروت: دارالهادی، ۱۴۱۵ق.
عسقلانی، علی بن حجر، الإصابة فی تمییز الصحابة، ج ۱-۸، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.
عسکری، سید مرتضی، احادیث أم المؤمنین عایشه، تهران: دانشکده اصول دین، ۱۴۲۵ق.
فخر رازی، ابوعبدالله محمد بن عمر، مفاتیح الغیب (تفسیر کبیر)، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۱ق.

قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لاحکام القرآن، بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۲ق.

قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، قم: دارالکتاب، ۱۳۶۳ش.
کنجی شافعی، کفایة الطالب فی مناقب أمير المؤمنين علی بن أبی طالب، تحقیق: شیخ محمد کاظم محمودی، قم: مجمع احیاء الثقافة الاسلامیة، ۱۴۳۱ق.
کوفی، أبوالقاسم علی بن أحمد بن موسی، کتاب الاستغاثة، بی تا.
مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.

مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، ج ۱-۵، قاهره: دار الحديث، ۱۴۱۲ق.
معرفت، محمدهادی، شبهات و ردود حول القرآن الکریم، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، ۱۴۲۳ق.

مغنیه، محمدجواد، تفسیر الکاشف، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۲۴ق.
مقدسی شافعی، یوسف بن یحیی، عقد الدرر فی اخبار المنتظر، تحقیق: عبدالفتاح محمد الحلو، قاهره: عالم الفكر، ۱۳۹۹ق.
مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ش.
منتظری، حسینعلی، دراسات فی ولاية الفقيه و فقه الدولة الإسلامية، قم: المركز العالمی للدراسات الاسلامیه، ۱۴۰۹ق.

مؤمن، محمد، «جهاد ابتدایی در عصر غیبت»، مجله فقه اهل بیت، ش ۲۶، تابستان ۱۳۸۰ش.
نعمانی، محمد بن ابراهیم، الغیبة، مصحح: علی اکبر غفاری، تهران: صدوق، ۱۳۹۷ق.
نیشابوری، حسن بن محمد، غرائب القرآن و رغائب الفرقان، تحقیق: زکریا عمیرات، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۶ق.

Afsaruddin, Asma. (2022, November 15). Jihad. Encyclopedia Britannica. Link.

Campo, Juan Eduardo. Encyclopedia of Islam (Encyclopedia of World Religions). Facts on File, 2009.

Encyclopedia Americana. International ed., Scholastic Library Pub., 2006.

- Fitzpatrick, Coeli & Walker, Adam Hani. Muhammad in History, Thought, and Culture: An Encyclopedia of the Prophet of God. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.
- Mikaberidze, Alexander. Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia. Santa Barbara, Calif.: ABC-CLIO, 2011.
- Sinai, N. and Ringgren, Helmer. Qur'an. Encyclopedia Britannica. Link. 2023, January 5.

References

- ‘Āmilī, Ja‘far Murtaḍā, al-Ṣaḥīḥ min Sīrat al-Nabī al-A‘ẓam (The Correct Biography of the Greatest Prophet), Beirut: Dār al-Hādī, 1415 AH (1994 CE).
- ‘Askarī, Sayyid Murtaḍā, Aḥādīth Umm al-Mu‘minīn ‘Ā’ishah (Traditions of the Mother of the Believers ‘Ā’ishah), Tehran: Dānishkadah Uṣūl al-Dīn, 1425 AH (2004 CE).
- ‘Asqalānī, ‘Alī bin Ḥajar, al-Iṣābah fī Tamīz al-Ṣaḥābah (The Accurate Distinction of the Companions), Vols. 1–8, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1415 AH (1994 CE).
- Abū Dāwūd, Sulaymān bin Ash‘ath, Sunan Abī Dāwūd (The Sunnahs of Abū Dāwūd), Vols. 1–5, Cairo: Dār al-Ḥadīth, 1420 AH (1999 CE).
- Afsaruddin, Asma. (2022, November 15). Jihad. Encyclopedia Britannica. Link.
- al-Anṣārī al-Shāfi‘ī, Sirāj al-Dīn, Ghāyat al-Sūl fī Khaṣā’iṣ al-Rasūl (The Utmost Aim in the Characteristics of the Messenger), Beirut: Dār al-Bashā’ir al-Islāmiyyah, 1414 AH (1993 CE).
- al-Aṣbahānī, Abū al-Qāsim Ismā‘īl bin Muḥammad bin al-Faḍl al-Taymī, Dalā’il al-Nubuwwah (Proofs of Prophethood), ed. Muḥammad Muḥammad al-Ḥaddād, Riyadh: Dār Ṭayyibah, 1409 AH (1989 CE).
- al-Aṣbahānī, Muḥammad bin Ishāq bin Yaḥyā bin Mandah, Ma‘rifat al-Ṣaḥābah (Knowledge of the Companions), Riyadh: Dār al-Waṭan lil-Nashr, 1426 AH (2005 CE).
- al-Dhahabī, Shams al-Dīn Muḥammad bin Aḥmad, Tārīkh al-Islām wa Wafayāt al-Mashāhīr wa al-A‘lām (The History of Islam and Deaths of Celebrities and Notables), Beirut: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1413 AH (1992 CE).
- al-Ḥaddād, Yūsuf Durrah, al-Qur’ān wa al-Kitāb: Bī’ah al-Qur’ān al-Kitābiyyah (The Qur’an and the Book: The Scriptural Milieu of the Qur’an), Beirut: Manshūrāt al-Maktabah al-Būlisiyyah, 2nd ed., 1982 CE.
- al-Khū‘ī, Sayyid Abū al-Qāsim, Minhāj al-Ṣāliḥīn (Path of the Righteous), Qom: Madīnat al-‘Ilm, 1410 AH (1989 CE).
- Ālūsī, Shihāb al-Dīn, Tafsīr Rūḥ al-Ma‘ānī (The Interpretation: Spirit of the Meanings), n.p., n.d.
- Balādhurī, Jābir, Ansāb al-Ashrāf (Genealogies of the Nobles), Vols. 1–13, Beirut: Dār al-Fikr, 1417 AH (1996 CE).

- Bukhārī, Muḥammad bin Ismā‘īl, Ṣaḥīḥ al-Bukhārī (The Authentic of al-Bukhārī), Vols. 1–5, Beirut: Dār al-Fikr, 1427–1428 AH (2006–2007 CE).
- Campo, Juan Eduardo. Encyclopedia of Islam (Encyclopedia of World Religions). Facts on File, 2009.
- Encyclopedia Americana. International ed., Scholastic Library Pub., 2006.
- Fakhr Rāzī, Abū ‘Abdullāh Muḥammad bin ‘Umar, Mafātīḥ al-Ghayb (al-Tafsīr al-Kabīr) (The Keys to the Unseen – The Great Commentary), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1421 AH (2000 CE).
- Fitzpatrick, Coeli & Walker, Adam Hani. Muhammad in History, Thought, and Culture: An Encyclopedia of the Prophet of God. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.
- Ibn ‘Umarānī, Muḥammad bin ‘Alī bin Muḥammad, al-Anbā’ fī Tārīkh al-Khulafā’ (Reports on the History of the Caliphs), Cairo: Dār al-Āfāq al-‘Arabīyah, 1412 AH (1991 CE).
- Ibn Athīr, ‘Alī bin Muḥammad, Asad al-Ghābah fī Ma‘rifat al-Ṣaḥābah (The Lions of the Forest in the Knowledge of the Companions), Beirut: Dār al-Fikr, 1409 AH (1989 CE).
- Ibn Ḥabīb Baghdādī, Muḥammad, al-Muḥabbar (The Book of Miscellanies), ed. Elise Lichtensteiter, Beirut: Dār al-Āfāq al-Jadīd, n.d.
- Ibn Ḥanbal, Aḥmad bin Muḥammad, Musnad al-Imām Aḥmad bin Ḥanbal, Vols. 1–50, Beirut: Mu’assasat al-Risālah, 1416 AH (1995 CE).
- Ibn Kathīr Dimashqī, Ismā‘īl bin ‘Umar, al-Bidāyah wa al-Nihāyah (The Beginning and the End), Vols. 1–14, Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, n.d.
- Ibn Kathīr, Abū al-Fidā’ Ismā‘īl, Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm (Exegesis of the Magnificent Qur’an), ed. Yūsuf ‘Abd al-Raḥmān Mar’ashlī, Beirut: Dār al-Ma‘rifah, 1412 AH (1991 CE).
- Ibn Sa’d, Muḥammad, al-Ṭabaqāt al-Kubrā (The Major Classes), Vols. 1–8, Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1416 AH (1995 CE).
- Ibn Shahrāshūb, Muḥammad bin ‘Alī, Manāqib Āl Abī Ṭālib (The Virtues of the Family of Abū Ṭālib), Beirut: al-Maktabah al-Ḥaydariyah, 1376 AH (1956 CE).
- Kanjī al-Shāfi‘ī, Kifāyat al-Ṭālib fī Manāqib Amīr al-Mu’mīnīn ‘Alī bin Abī Ṭālib (Sufficiency for the Seeker in the Virtues of the Commander of the Faithful ‘Alī bin Abī Ṭālib), ed. Shaykh Muḥammad Kāzīm Maḥmūdī, Qom: Majma’ Iḥyā’ al-Thaqāfah al-Islāmiyyah, 1431 AH (2010 CE).

- Khāmene’ī, Sayyid ‘Alī, Friday Sermons in Tehran on 28 Mehr 1368 SH, Official Website of the Office for the Preservation and Publication of Āyatullāh al-‘Uzmā Khāmene’ī’s Works, 1368 SH (1989 CE).
- Khāmene’ī, Sayyid ‘Alī, Risālah-yi Āmūzshī Mutābiq bā Fatāwā-yi Ḥadrat Āyatullāh Khāmene’ī (Instruction Manual According to the Fatwas of Āyatullāh Khāmene’ī), Tehran: Mu’assisah-yi Pizhūhishī Farhangī Inqilāb Islāmī, 1398 SH (2019 CE).
- Kūfī, Abū al-Qāsim ‘Alī bin Aḥmad bin Mūsā, Kitāb al-Istighāthah (The Book of Seeking Help), n.d.
- Ma’rifat, Muḥammad Hādī, Shubuhāt wa Rudūd Ḥawl al-Qur’ān al-Karīm (Suspensions and Responses about the Noble Qur’an), Qom: Mu’assasah al-Thaqāfiyah al-Intishārātī al-Tamhīd, 1423 AH (2002 CE).
- Majlisī, Muḥammad Bāqir, Biḥār al-Anwār al-Jāmi‘ah li-Durar Akhbār al-A‘immah al-Aṭhār (Seas of Lights: Comprehensive on the Pearls of the Reports of the Pure Imams), Beirut: Mu’assasat al-Wafā’, 1403 AH (1983 CE).
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir, Tafsīr Namūnah (The Exemplary Commentary), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1374 SH (1995 CE).
- Maqdīsī al-Shāfi‘ī, Yūsuf bin Yaḥyā, ‘Iqd al-Durar fī Akhbār al-Muntaẓar (The Necklace of Pearls on the Reports of the Awaited One), ed. ‘Abd al-Fattāḥ Muḥammad al-Ḥilū, Cairo: ‘Ālam al-Fikr, 1399 AH (1979 CE).
- Mikaberidze, Alexander. Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia. Santa Barbara, Calif.: ABC-CLIO, 2011.
- Mu‘min, Muḥammad, “Jihād Ibtidā’ī dar ‘Aṣr-e Ghaybat” (Offensive Jihad in the Era of Occultation), Majallah-yi Fiqh Ahl al-Bayt, no. 26, Summer 1380 SH (2001 CE).
- Mughniyyah, Muḥammad Jawād, Tafsīr al-Kāshif (The Revealing Commentary), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1424 AH (2003 CE).
- Muntazirī, Ḥusayn ‘Alī, Dirāsāt fī Wilāyat al-Faqīh wa Fiqh al-Dawlah al-Islāmiyyah (Studies on the Guardianship of the Jurist and the Jurisprudence of the Islamic State), Qom: al-Markaz al-‘Ālamī li-l-Dirāsāt al-Islāmiyyah, 1409 AH (1988 CE).
- Muslim bin Hajjāj, Ṣaḥīḥ Muslim (The Authentic of Muslim), Vols. 1–5, Cairo: Dār al-Ḥadīth, 1412 AH (1991 CE).
- Nayshābūrī, Hasan bin Muḥammad, Gharā’ib al-Qur’ān wa Ragḥā’ib al-Furqān (Wonders of the Qur’an and Desirables of the Furqān), ed. Zakariyyā ‘Umayrāt, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1416 AH (1995 CE).

- Nu'mānī, Muḥammad bin Ibrāhīm, al-Ghaybah, ed. 'Alī Akbar Ghafārī, Tehran: Ṣadūq, 1397 AH (1977 CE).
- Qummī, 'Alī bin Ibrāhīm, Tafsīr al-Qummī (The Exegesis by al-Qummī), Qom: Dār al-Kitāb, 1363 SH (1984 CE).
- Qurtubī, Muḥammad bin Aḥmad, al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'ān (The Compendium on the Rules of the Qur'an), Beirut: Dār al-Fikr, 1422 AH (2001 CE).
- Riḍā'ī Haftādar, Ḥasan; Rājī, Marziyah; Shahīdī, Rūḥullāh, "A Study of the Personality of Lady Khadijah (a) from the Orientalists' Perspective," Qur'anic Studies of Orientalists, no. 18, 1402 AH (2023 CE): 171–198.
- Shablanjī, Mu'min bin Ḥasan, Nūr al-Absār fī Manāqib Āl Bayt al-Nabī al-Mukhtār (Light of the Eyes in the Virtues of the Prophet's Household), n.d.
- Sinai, N. and Ringgren, Helmer. Qur'ān. Encyclopedia Britannica. Link. 2023, January 5.
- Subḥānī, Ja'far, Manshūr Jāwīd (The Everlasting Charter), Qom: Mu'assisah Imām Ṣādiq (a.s.), 1390 SH (2011 CE).
- Ṭabarānī, Sulaymān bin Aḥmad, al-Mu'jam al-Kabīr (The Major Dictionary of Ḥadīth), Vols. 1–24, Mosul: Iḥyā' al-Turāth al-Islāmī, 1410 AH (1989 CE).
- Ṭabarī, Muḥammad bin Jarīr, Dalā'il al-Imāmah (Proofs of the Imamate), Tehran: Mu'assasah Ba'that, 2nd ed., 1437 AH (2016 CE).
- Ṭabarī, Muḥammad bin Jarīr, Tārīkh al-Ṭabarī: Tārīkh al-Umam wa al-Mulūk (Ṭabarī's History: The History of Nations and Kings), Vols. 1–11, Beirut: Dār al-Turāth, 1407 AH (1987 CE).
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn, al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān (The Balance in the Interpretation of the Qur'an), Qom: Daftar Nashr Islāmī, 1417 AH (1996 CE).